

פתיל תכלת וגדילי ציצית

בירורים בקיום מצות¹ תכלת בציצית

"והאי מילתא דתכלת כמה היא חמורה, כי הלכות תכלת כמה מעורבבים הן... ואין אנו צריכים לחקור אותן, כי בעונותינו אין לנו תכלת והלכה למשיחא היא" (תשובות ראב"י אב"ד, מהד' ר"י קאפח, סי' קח)

ברוך אלוקינו שהגיענו לזמן הזה, שבו הלכות התכלת החמורות שבו לעמוד על הפרק, לאחר הפסקה של למעלה מאלף שנה²; ומעתה שוב "צריכים אנו לחקור

1. בעל פני יהושע לב"מ סא ע"ב (ד"ה מיהו) סבור שאין התכלת כי אם מצווה מן המובחר, אך לא הביא ראיות לחידוש מהפכני זה. ואמנם כבר כתב כן ר"י אברבנאל בפירושו לכמדבר טו, לח (מהד' שביב עמ' 142), ויותר מכך כתב המיוחס לרשב"א למנחות ואינו לרשב"א; ולשאלת מחברו ראה א' אריאלי, "על הפירוש המיוחס לרשב"א למסכת מנחות", עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 149-150] לח ע"א, בהשיבו לשאלה מדוע יש צורך בכתוב שילמד כי לבן ותכלת אינם מעכבים זה את זה: "אי לא כתב מידי... הוה אמינא דמכל מקום מעכבי למצוה, ובלא תרוייהו לא קיים מצוה מן המובחר, ולכך כתב 'אותו' דאשמעינן 'אותו' דהיכא דליכא נמי אלא חדא דקיים מצוה מן המובחר, אלא דמצוה טפי לעשותו משניהם". לשיטה זו, לא התכלת היא מצווה מן המובחר, אלא צירוף הלבן והתכלת הוא שאינו אלא מצווה מן המובחר, כי ידי המצווה המחויבת כולה יוצאים באחד מן המינים. וכן כתב ר' בנימין ב"ר מתתיה, שו"ת בנימין זאב, א, סי' קצה (ונציה רצ"ט; בעייתותו של ספר זה ידועה, וראה מ' בניהו, מבוא לספר בנימין זאב, ירושלם תשמ"ט, פרק י). אף בעל קדושת יום טוב, סי' לה (וילנא תרכ"ו) ביקש לדייק כן מדברי רש"י למנחות לח ע"א, ד"ה התכלת, שכתב: "התכלת אינה מעכבת את הלבן... ואי עביד ארבעתן תכלת או ארבעתן לבן יצא". בעל קדושת יום טוב פירש שיצא ידי המצווה כולה, אבל כפשוטו רש"י ביקש להטעים כי בלא ארבעה חוטים אין יוצאים ידי המצווה כלל (וכביאור התוספות שם, ד"ה התכלת; ולא כולי עלמא מודים בכך, ואכ"מ), אף שיוצאים ידי לבן - ורק ידי לבן - בלא תכלת, ולהפך. וראה עוד ריי"פ פרלא, פירוש לספר המצוות של רב סעדיה גאון, א, עשה ז (ורשה תרע"ד, צב ע"א-ע"ב), שביקש להוכיח כשיטת המיוחס לרשב"א וסיעתו מן הרמב"ם, ציצית א, ה (מובא להלן 6); אבל באמת הרמב"ם לא דן שם אלא במספר המצוות, כי בין שלובש אחד מן המינים ובין שלובש את שניהם אינו מקיים יתר על מצות עשה אחת; ואינו עניין לשאלת חלקיות המצווה כשאחד מן המינים חסר. לקושטא דמלתא, מכלול המקורות - מן המקרא

אותן". בדברים הבאים לא תידון כל עיקר שאלת זיהוי התכלת, שכבר הילכו בה נמושות וכבר נתבררה כל צורכה; לא נעסוק אלא בדרכי קיומה של מצנת התכלת ודרך עשיית הציצית הכוללתה.

א. מניין חוטי הלבן והתכלת

בעניין זה נחלקו כבר בית שמאי ובית הלל, אך ההכרעה המדויקת שנויה עדיין במחלוקת ראשונים. הראשונים קבעו דעתם בדבר כשהעניין כבר לא היה מעשי, אך

ועד לראשונים – מוכיח בכירור שהוספת תכלת ללבן חובה גמורה היא; וראה, לדוגמה, דברי ר' מאיר בברייתא מנחות מג ע"ב: "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת". ולחידוד הדברים, ראה ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהר" אורבך, ג, עמ' 210: "מי שהיו לו שני מינין [=לבן ותכלת] ולא היה רוצה לעשות כי אם ממין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו, כדין כל מצות עשה". ובמעשה המלאך ורב קטינא (מנחות מא ע"א) יש מן הראשונים שפירשו כי תוכחת המלאך לא הייתה על היעדר ציצית בסדינו של רב קטינא, אלא על היעדר תכלת; ולפי זה, פירשו מקצת ראשונים כי לשונו של המלאך "ציצית מה תהא עליה" משמעו "ציצית מן המובחר", דהיינו תכלת (תוספות למנחות מ ע"א, ד"ה סדין; תוספות, תוספות רא"ש ור"ן לשבת כה ע"ב). אך אין כוונתם שצירוף תכלת ללבן אינו אלא מצווה מן המובחר (כפי שהבין בעל "ישר וטוב" למנחות [פיעטרקוב תרס"ו], לח ע"א), אלא שהמלאך נקט "ציצית" אף שנתכוון לתכלת לפי שהתכלת היא החלק המובחר שבציצית, והיא "עיקר המצוה" כלשון המיוחס לרשב"א למנחות מא ע"א, שהילך באותה דרך.

2. עדות על מציאותה של התכלת עולה כמפורסם עוד בימי רב אחאי, מאחרוני האמוראים או מראשונים הסבוראים; ראה מנחות מג ע"א, וראה בספרי משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 302-303 (ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 444, כתב ש"הגרסה [=במנחות שם] בכל כתבי היד רב 'אחא', ולא דק: בכ"י וטיקן 120: "רב אחאי", ובשאר כתבי היד כבדפוסים: "רב אחאי"; אלא שבהמשך ["אמר להו" וכו'], הדפוסים, כ"י מינכן, רב שמואל בן חפני גאון [ספר דיני מצות הציצית, מהר" ר"א טבגר, בתוך ספרו כליל תכלת, ירושלם תשנ"ג, עמ' רמ] והרי"ף [הל' ציצית, דפוס וילנא יג ע"א] גורסים: "רב אחאי", ואילו בשאר שלושת כתבי היד שבידינו לשם: "רב אחא". וספק גדול אם יש משמעות לדבר). מאירך, כבר רב שר שלום גאון (שערי תשובה, סי' קנט), או רב עמרם גאון (L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, p. 330), מזכירים את התכלת כדבר שכבר איננו בדינו. אף בתנחומא, שלח, טו, בומר, שם כט (=במדבר רבה פרשה יז, ה) נאמר, כידוע: "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז" – והוא ודאי מן ההוספות הגאוניות שנכללו בתנחומא עם עריכתו האחרונה (על תוספות שכאלה ראה, לדוגמה, ר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר, ג, ירושלם תש"ך, אורח חיים, סי' ג ס"ק ו, וראה עוד להלן הע' 131); ואילו עריכת במדבר רבה מאוחרת כידוע עוד יותר. לכל העניין ראה: ריא"ה הרצוג, "אימתי פסקה התכלת מישראל?", י' תירוש (עורך), שי לישעיהו, תל-אביב תשט"ז, עמ' 81-85 (=הנ"ל, פסקים וכתבים, א, ירושלם תשמ"ט, עמ' לח-מב).

כתוצאה מכך נחלקו בדבר גם כיום, כשהסוגיא הפכה שוב הלכה למעשה³. נבקש אפוא להלן להציע לאן הדברים נוטים, לאור בירור המקורות כסדרם⁴.

1. לשאלת היחס בין פרשת ציצית לפרשת גדילים

שתי פרשות ציצית הן בתורה. בבמדבר (טו, לח-לט) נאמר:

ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם לדרתם ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת. והיה לכם לציצת וראיתם אתו וגו'.

ואילו בדברים (כב, יב) אין התכלת נזכרת כלל, אלא כך נאמר:

גדלים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה.

עצם המצווה ליתן חוטים בשולי הבגדים מצויה בשני החומשים⁵, ועל רקע זה מתבלט היעדרה של התכלת מחומש דברים. מעתה נשאלת השאלה מהו היחס בין

3. ראה, לדוגמה, רז"נ גולדברג, "בדין מספר חוטי התכלת בציצית", והיה לכם לציצית, א (תשס"ז), עמ' ז-יג, שנראה כמסופק בדבר, אבל חתנו ר"ש קושלבסקי, "ביאור דברי בעל 'לב העברי' במניין חוטי תכלת שבציצית", שם ד (תש"ע), עמ' יג-יד, מסר בשמו שיש לנהוג כרמב"ם, וכן כתבו ר"ש טייטלבוים, "בעניין מספר חוטי התכלת בציצית", שם ב (תשס"ח), עמ' נח-סה, ורמ"מ קארפ, "תשובה בעניין מספר חוטי התכלת בציצית", שם ו (תשע"ב), עמ' ז. וכבר קדמם אדמו"ר מראדזין, שלו שמורה זכות ראשונים בהתעוררות לאיתור התכלת ולחידוש מצוותה; ראה להלן הערה הבאה. אבל רא"י רפמן, "בעניין מספר חוטי תכלת בציצית", והיה לכם לציצית, ד (תש"ע), עמ' כט-מו, כתב שיש להעדיף את שיטת הראב"ד (וראה עוד מאמרו "משובב נתיבות: בעניין מספר החוטים - להעדיף כהראב"ד ז"ל", שם ו [תשע"ב], עמ' קיא-קלד), ומסר שם, עמ' לה, שכן נהג והנהיג רי"ש זילברמן. ואילו ר"י כהן, "מספר חוטי התכלת בציצית", שם ד (תש"ע), עמ' טו-כח, כתב שעל כל פנים לאשכנזים ראוי לנהוג כרש"י וסיעתו (וראה תגובת רי"מ טופרוביץ ורא"י רפמן, שם עמ' מז-נד, ולדבריהם, שם עמ' מז, מטילי התכלת בימינו רובם ככולם אינם נוהגים כרש"י).

4. על כך שבעניין זה, שאין בו מסורת מעשית, יש לאדם להכריע כהבנתו במקורות, ראה דברי אדמו"ר מראדזין בספרו פתיל תכלת, פרט ו (ורשה תרמ"ח, נד ע"א): "מי שירצה לנהוג כחד מהנך תקיפי קמאי, כשיטת הראב"ד ז"ל או כשיטת רש"י ותוס' ז"ל לא הפסיד, ורק אנו לעצמנו מאחר שבדיני התכלת לא שייך בזה קביעת הלכה מבעלי השלחן ערוך, כיון שהתכלת לא היה נוהג בישראל... על כן גם יד עניים אנן יכילנא למינקט בשיפולי גלימא דהרמב"ם ולמיסמך עליה, מאחר שבעניותין נראה לנו דריהטא דסוגיא כוותיה אזלא", ועיין שם.

5. בעל ה'ביאור' הציע ש"ועשו להם ציצת" כשלעצמו אינו מצווה, והוראתו: כאשר יעשו. הוא נסמך על חילופי לשונות נסתר ונוכח ("ועשו" - "והיה לכם" וגו'), אך גם הציווי על התכלת נאמר בלשון נסתר ("ונתנו"), וכאן הרי אין לפרש: כאשר ייתנו פתיל תכלת - וכי מדוע יעשו כן? על כורחנו, גם לשון הנסתר מורה על ציווי, ושוב אין יסוד להפקיע גם את לשון

הפרשיות? האם "גדלים" של ספר דברים כוללים את התכלת, או שזו אינה אמורה אלא במדבר?

נראה שלשאלה זו, שעשויה להשליך על הגדרת היחס בין מצוות התכלת ללבן, מצינו במדרשי ההלכה שתי תשובות מנוגדות. בעל מחזור ויטרי, הל' ציצית (מהר" הורוויץ עמ'

"ועשו" מהוראה זו נגר B.A. Levine, *Numbers 1-20* [AB], New York 1993, p. 401.

6. הבחנה קיצונית בין הפרשיות העלו הקראים שהביא ראב"ע לדברים שם: "אמרו המכחישים שהיא מצוה בפני עצמה, בלילה, כמו הציצית ביום, על כן כתוב 'תכסה'. והמעתיקים העתיקו כי זאת מצות ציצית... ואנחנו מאמינים בדברי קדמונינו לברם, והזכיר זה הכתוב [=נוסף על האמור במדבר] לבאר 'על ארבע כנפות'". אכן, בהבחנת הקראים אין ממש, שהרי "כסות" מצויה גם בלבוש יום, ואין 'כסות' אלא מילה נרדפת ללבוש; ראה, לדוגמה: "שאר כסותה וענתה לא יגרע" (שמות כא, י); "אם אראה אובר מבלי לבוש ואין כסות לאביון" (איוב לא, יט). מכל מקום, העובדה שבספר דברים לא נזכרה התכלת במצות הגדילים, אף שבספר במדבר התכלת נראית עיקרה שלמצווה, ודאי טעונה עיון. נראה שהיעדר התכלת מקביל להיעדר הלשון "ציצית", שהרי שני האחרונים מצויים בבגדי כהונה: הלשון "פתיל תכלת" אינו בא בנוסף לציצית אלא אצל כהן גדול (שמות כח, כח, לו), ואף מעין הלשון "ציצית" לא מצינו אלא בעסקי כהונה: ב"ציץ הזהב" של כהן גדול (שמות כח, לו; לט, ל; ויקרא ח, ט) וב"ציץ" שפרח במטה אהרן לציון בחירתו (במדבר יז, כג). נמצא שהציצית של ספר במדבר עניינה מעין בגדי כהונה (ועל כן אף היא, כבגדי כהונה, מותרת בשעטנו, וראה J. Milgrom, *Numbers*, JPS Torah Commentary, Philadelphia 1990, p. 413, ובכך מתפרשת יפה האפשרות שהעלתה הגמרא [מנחות מג ע"א] שכהנים ייפטרו מציצית לפי שכבר הותרו בשעטנו בבגדי כהונה); המצווה באה אפוא לומר לכל אדם מישראל שיש לו להתקדש ככהן - "ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו), שכן נאמר בתכליתה של מצות ציצית שבספר במדבר: "והייתם קדושים". ובכך מטרימה המצווה יפה את הפרשה שכאה בעקבותיה - ערעורו של קורח על הכהונה ומעשה הציץ במטה אהרן: סמיכות זו מרמזת כי אמנם רק אהרן נבחר לשמש בכהונה ורק מטהו הציץ ציץ - אבל לכל אדם מישראל יש להתקדש במעין קדושה זו, כרמוז בציצית. ואפשר שמכאן אף ההקבלה המוטעמת בין פרשת ציצית לפרשת המרגלים בלשונות 'תור' (וראה י' מוריאל, עיונים במקרא: במדבר, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 87-88) וכן 'זנה'; שהרי המרגלים חטאו מפני שראו עצמם כחגבים - ואילו מצות ציצית מורה על גדולת האדם. מכל מקום, היעדר כל סממני הכהונה, הן המעשיים והן הלשוניים, מן המצווה שבספר דברים, נראה שכרוך בכללה של תפיסת הקדושה המובעת בספר דברים, ואכמ"ל (וראה במאמרי "מעשר בהמה: לשורשי המחלוקת ההלכתית בימי בית שני", מגילות, ד [תשס"ו], עמ' 74-78).

634), הביא ברייתא שאיננה בספרות חז"ל שבידינו, אך כבר קבעו חוקרים שלפי כל סממניה מקורה בספרי זוטא⁷; וזה לשונה שלפסקה הנוגעת לענייננו:

אם קורא אני "גדילים", יכול קלעיות⁸? אמרת⁹ לא אמרתי אלא "גדילים" "פתיל", זה¹⁰ שלא יהו מעורבבין ומסוכסכין חוט בחבירו. או יכול "פתיל" זה לבן, ולימדנו הכתוב שלא יעשה אותו קלעיות, אבל תכלת הוא עושה אותו קלעיות? ת"ל "גדילים" - כמעשה לבן כן מעשה תכלת.

מן הלשון "גדילים" שבדברים מעלה המדרש את האפשרות שעל חוטי הציצית להיות קלועים זה בזה, והוא דוחה זאת מתוך ההשוואה בין "גדילים" לבין "פתיל": "פתיל" נתפס במדרש כחוט העומד בפני עצמו במובחן מחבירו, ואם כך אף "גדילים" לא

7. רח"ש הורוביץ בהערותיו לספרי זוטא במהדורתו, עמ' 289, כתב: "נראה שהוא לקוח מן הספרי זוטא, ורגלים לדבר, כי גם סוף המאמר, 'יכול שהן שתי מצות' וכו', הוא מן הספרי זוטא... וגם הסגנון הוא דומה לסגנון הספרי זוטא" (ובעקבותיו - רמ"מ כשר, תורה שלמה, לט, ירושלם תשמ"ה, עמ' רלו, והשווה הנ"ל, שו"ת דברי מנחם, א, ירושלם תשל"ז, סי' ד). השערת הורוביץ אומצה דרך ודאי בידי י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלם תשמ"ח, עמ' 205, וראה גם מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ד, ירושלם תשע"ה, עמ' 832: "הדרשה... מבוססת על ספרי זוטא במדבר, כמוכח ממונחיה וחכמיה". כהנא נתכוון מן הסתם למונח "אמר לא אמרתי אלא", שאינו מצוי מחוץ לספרי זוטא (ראה מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלם תשס"ג, עמ' 46-47), וכן למונח "הא מה הדבר", ראה אפשטיין שם, עמ' 144 הע' 6. בראש הפסקה נזכר ר' אליעזר בן יעקב, מחכמיה הדומיננטיים של אסכולת ספרי זוטא (ראה כהנא שם, עמ' 64 והע' 31), ואף מכך סיוע לדבר. בצירוף טענתו הראשונה של הורוביץ הדברים ודאי משכנעים, אלא שאפשר כי לספרי זוטא במדבר הועברה הדרשה מספרי זוטא דברים, שהרי נקודות המוצא והסיום שלדרשה נעוצות בכתוב "גדילים", שאינו אלא בדברים.
8. צורה דומה, "קלעיות", מצינו במשנת עדיות ג, ד; ור"מ המאירי, בית הבחירה על אתר, גורס שם ממש כלפנינו: "קלעיות", ופירש: "והם גדלים העשויים מן החוטים דרך עבות" (מהד' ר"א סופר, עמ' 194). וראה להלן.
9. לשונו המקורי של ספרי זוטא, "אמר לא אמרתי אלא", מעובד בהבאותיו בילקוטים מאוחרים ללשון "אמרת לא אמרתי אלא", ראה כהנא, ספרי זוטא דברים, עמ' 47 והע' 34; וכך אירע כנראה גם בהבאת מחזור ויטרי כאן. כהנא, ספרי במדבר שם, אכן תיקן בשתיקה: "אמר".
10. הורוביץ וכהנא שם סברו שתיבה זו מיותרת, ודומה שהדין עמם: בהמשך נאמר "פתיל זה לבן", ועינו של הסופר דילגה אפוא תחילה מ"פתיל" שבכאן לזה שלהלן, ומשעמד על טעותו כבר לא מחק תיבת "זה". אלא שהורוביץ ביקש למחוק - בלא יסוד טקסטואלי - גם את התיבה שלפניה ("פתיל"), ומחיקה זו גררה מחיקה נוספת בהמשך - ואין בכל זה צורך לפי ביאורנו. השווה כהנא שם, הע' 97: "תוכנה של דרשה זו אינו נהיר כל צרכו, וראה הצעות ההגהה של הורוביץ".

יהיו מעורבבים ומסוכסכים זה בזה. אלא שכאן ממשיך המדרש ומעלה את האפשרות שהכתוב "פתיל תכלת" מתפרש ככולל שניים: פתיל, שהוא הלבן, ותכלת - כמשמעו¹¹; ואם כך יש לומר שדווקא חוטי הלבן יהיו מובחנים זה מזה, אבל "תכלת" הוא עושה אותו קלעיות". והצעה זו שולל המדרש מן הכתוב "גדילים", שכן לשיטת המדרש כתוב זה, שאין בו כלל הבחנה בין תכלת ללבן, כולל את שניהם; ומתכללה זו למדנו שכדרך שהלבן לא ייעשה קלעיות הוא הדין התכלת.

יש לשים לב כי האפשרות ש"פתיל" זה לבן" לא נדחתה במדרש, ואמנם בהמשך הדברים שם מובאים דבריו של ר' שמעון בן אלעזר (שכאן הוא מקורם היחיד) הדורש את הלשון פתיל בשלושה דרכים, ובשלישי כך נאמר: "פתיל" - זה לבן". נמצא שהן בכתוב "גדילים" שבדברים והן בתיבות "פתיל תכלת" שבבמדרש כולל המדרש את שני המינים. והרי זה שוני מהותי מן העולה מפשט הכתוב. כי הכתוב כפשוטו קובע תחילה "ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם", ולאחר מכן מוסיף כי על גבי הציצית (=הלבן) יש להוסיף פתיל תכלת: "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת". לפי פשט הכתוב, התכלת איננה אפוא חלק בעלמא ממספר חוטים שיש ליתן בכנף הבגד, חלקם לבן וחלקם תכלת, וכולם שווים במעמדם; אלא התכלת ניתנת כקומה נוספת על גבי התשתית של הלבן, ואין היא חלק בלתי נפרד ושווה לכלל החוטים. אבל לשיטת ספרי זוטא, הכתוב "פתיל תכלת" עצמו כולל הן את התכלת את הלבן, ונמצא שאין התכלת באה על גבי הלבן ומתוך התייחסות אליו, אלא מצנת התורה היא ליתן מספר חוטים שווים במעמדם על כנפות הבגד, מקצתם לבן ומקצם תכלת.

מתפיסה זו אכן מתבקשת קביעת ספרי זוטא לבמדבר טו, לט (מהר' הורוביץ עמ' 289)¹²:

"והיה לכם לציצית" - יכול שהן שתי מצוות, מצות תכלת ומצות לבן?
ת"ל "והיה לכם לציצית" - מצוה אחת היא ואינה שתי מצוות.

11. לשון "ציצית" מתפרש לדרך זו הן על הלבן והן על התכלת, והכתוב "ועשו להם ציצית" מתפרט אפוא בהמשך: "ונתנו על [=לשם, למען] ציצת הכנף פתיל [לבן, וכן] תכלת", וכל זאת - "והיה לכם לציצית". לדרכו של מדרש ההלכה להוסיף וי"ו ללשון הכתוב ראה, לדוגמה, ב"מ קיג ע"ב ורש"י שם; שבועות ל ע"א, ור"י מלוניל לרי"ף שם: "אשכחן דכוותיה בהרבה מקומות במקרא שמחסר הוויין במקום שראויים להיותן".

12. כפי שציין הורוביץ בהערותיו על אתר, ברייתא זו הובאה בשם "ספרי" בספר המצוות לרמב"ם, עשה יד, ובמגדל עוז על הרמב"ם, ציצית א, ה; בספרי שלנו, בבמדבר ובדברים, זו ליתא, אבל בשורש יא של ספר המצוות הביא הרמב"ם ברייתא זו בשם "מכילתא", ודרכו לכנות את ספרי זוטא ככינאי זה, וראה אפשטיין (לעיל הע' 7), עמ' 205-207 (לספרות שציין שם הע' 1 יש להוסיף את הרד"ל בהגותו למנחות לט ע"ב). הורוביץ כבר ציין שם לריב"ש ולתשב"ץ שאף הם הביאו ברייתא זו בשם המכילתא, ואף העיר לנכון שמסתבר כי לא הביאוה אלא מן הרמב"ם.

כפי שכבר קבע הרמב"ן¹³, כוונת הדברים היא שהתכלת והלבן מעכבים זה את זה, כשיטת רבי (כרייתא מנחות לה, א); שהרי דווקא צירוף שני המינים מרכיב את המצווה האחת, מצנת ציצית.

ונראה שמתפיסה זו עולה גם מסקנה נוספת היוצאת מדברי ספרי זוטא. כאמור, המדרש העלה את האפשרות שדווקא על הלבן נקבע שחוטיו "לא יהו מעורבבין ומסוכסכין חוט בחבירו", אבל "תכלת הוא עושה אותו קלעיות"; והרי מכאן משתמע שהתכלת אינה עשויה מחוט בודד, שאי אפשר לערבבו ולסכסכו חוט בחברו, אלא אף התכלת - כלבן - עשויה מספר חוטים, ומכאן התאפשרה ההלכה שהמדרש הציע ודחה, שיש לקלוע חוטים אלה זה בזה. שהרי לשיטת ספרי זוטא, לשון היחיד "פתיל תכלת" אינו מלמד שהתכלת פתיל אחד הוא, כי "פתיל" זה הלבן דווקא. והואיל ולשיטת ספרי זוטא כפי שנתבארה מצנת התכלת אינה מובחנת מהותית מן הלבן, כי מצווה אחת היא, ליתן מספר חוטים בצבעים שונים על כנף הבגד, הרי הסברה נותנת להשוות את מספרם אלו לאלו¹⁴.

13. בהגותו לשורש יא של ספר המצוות לרמב"ם (נשמטו בדפוסים הרווחים, ונוספו לראשונה במהד' ר"ח העליר, ירושלם תש"ו); הרמב"ן דוחה שם את הבנת הרמב"ם, כאילו כוונת ספרי זוטא לומר שמצוות התכלת והלבן נמנות במניין התרי"ג כמצווה אחת - אף על פי שאינן מעכבות זו את זו: "והתמה מן הרב, אם לדעת המכלתא הזו התכלת והלבן אינם מעכבין זה את זה, לאי זה עניין שנו שם מצווה אחת ואינם שתי מצוות, וכי בא התנא הזה עכשיו למנות מאתים וארבעים ושמונה מצוות עשה וללמדנו שלא נביא עניין ציצית בחשבוננו אלא למצווה אחת?! זה דבר איננו ראוי לטעות בו!" (ספר המצוות מהד' פרנקל, עמ' קפג). אכן, במאמרי "כלום נתנו התנאים מניין למצוות?", סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' מז-נח, כבר נתברר שהתנאים לא עסקו במניין המצוות, ואין אפוא ספק בפירושו שלרמב"ן לדברי ספרי זוטא; וראה עוד במאמרי "ספירת שנות היובל בתורת התנאים: טקס של אמירה?", סידרא, כא (תשס"ו), עמ' 178 הע' 16.

14. כפי שכתבו בעלי התוספות, ראה להלן סעיף 5. במדרכי, הל' ציצית סי' תקמ וואינו לבעל המדרכי, שנהרג על קידוש ד' לקראת סוף המאה הי"ג למניינם, אלא לר' שמואל משליצשטט, שפעל במחצית השנייה של המאה הי"ד; ראה הרב חיד"א, הוספות לשם הגדולים בתוך ספרו ככר לאדון, סי' ז, מערכת מ"ם אות ג (ליוורנו תקס"ג, רה ע"ב); ובהרחבה הוכיח זאת רי"ש סופר, "הלכות ציצית מתוך ספר 'מדרכי קטן' לרבינו שמואל משליצשטאט", חצי גבורים, ט (תשע"ו), עמ' קכח-קלט, נאמר: "תניא בספרי פרשת שלח: מה תכלת טווי ושזור אף לבן טווי ושזור; מה תכלת שני חוטין כפולין והם ארבע אף לבן כן". המשפט השני איננו בספרי, לא לפי עדין ולא לפי הראשונים הרבים המצטטים את המשפט הראשון; ובכל הדיונים הרבים על מספר חוטי התכלת (דלהלן סעיף 4) אין מי שהביא זאת מן הספרי. ואמנם, עניין כפילות החוטים אינו מצוי בספרות התנאים ועולה תחילה אצל האמוראים, ואף מכאן ראה שהמשפט השני אינו לקוח ממקורות תנאיים. נראה אפוא שלאור ההלכה שנקבעה בידי רוב הראשונים בדבר מספר חוטי הלבן והתכלת

שיטה חולקת בדבר היחס בין הפרשיות מצינו בספרי לדברים, פסקה רלד (מהד' פינקלשטיין 266):

”גדילים תעשה לך” – זה לבן; מנין לרבות את התכלת?
ת”ל “ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת”.

אילו העמדת “גדילים” בלבן הייתה נאמרת בלשון שאלה – כגון: אין לי אלא לבן, מנין לרבות את התכלת?¹⁵ – היינו למדים מן המסקנה שהתכלת כלולה בגדילים; אבל מלשון הקביעה שלפנינו: “זה לבן”, יש ללמוד כי גם למסקנה “גדילים” אינם עניין לתכלת, וזו אין מקורה אלא בכמדבר. התכלת מיתוספת אפוא לחוטי הלבן, שרק הם מרכיבים את הגדילים.

משיטה זו מתבקשת המסקנה שהתכלת והלבן עניינים שונים הם במהותם, כפשט הכתוב בכמדבר; כי אם בפרשת גדילים ציוותה תורה על גדילים בלא תכלת, משתמע שמצוות אלה חלוקות זו מזו: תשתית המצווה היא “גדילים תעשה לך” האמור בדברים, או “ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם” שבכמדבר; אלא שבכמדבר הוסיפה תורה ציווי נוסף: “ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת”. וכדברי בעל העיטור, הל’ ציצית (מהד’ רמ”י, סו ע”א):

מהו נקרא ציצית ופירושו הוא שאמר “תן תכלת ותן לבן”¹⁶, כדנניא בספרי: “גדילים תעשה לך” – זה לבן, מנין לרבות את התכלת? ת”ל “ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת והיה לכם לציצית”, ולבן הוא שפתח בו הכתוב תחילה, וקראו ציצית בלא תכלת, דכתיב “ועשו להם ציצית”, וכתיב “ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת”... וצוה הכתוב להטיל בו תכלת, ועם תכלת נקרא ציצית שלם, כדכתיב “ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת – והיה לכם לציצית”.

בעל העיטור הסיק אפוא לנכון מן הספרי ומפשט הכתובים בכמדבר, שהלבן והתכלת, אף על פי שבצירופם נוצר “ציצית שלם”, מכל מקום עניינים נבדלים הם, ועל גבי מצנות הלבן האמורה תחילה לעצמה מיתוספת מצוותה הנבדלת של התכלת.

(כדלהלן שם), הוסיף ר”ש שליזשטט (או מקורו) את המשפט השני, שהרי גם הוא נובע מהשוואת התכלת ללבן.

15. והוא סגנון רווח; מן הספרי לדברים ראה, לדוגמה בעלמא, פסקה קצד, עמ’ 234: “בית – אין לי אלא בית, מנין לרבות בית התבן ובית הבקר ובית העצים ובית האוצרות? ת”ל “וכו” וכיו”ב הרבה.

16. זהו ציטוט מן הספרי לבמדבר, פסקה קטו (עמ’ 320).

מעטה אף עולה ש"פתיל" זה אף הוא כמשמעו - לא הלבן כשיטת ספרי זוטא, אלא פתיל התכלת¹⁷, ומפשט הלשון משתמע ש"פתיל" - אחד, ולא שנים¹⁸; שהרי אם מדובר בשני ציויים שונים במהותם, כבר אין סברה להשוות את מספר החוטים זה לזה.

נמצינו למדים כי ממחלוקת ספרי זוטא עם ספרי לדברים עולות שתי הגדרות יסוד ביחסי התכלת והלבן, שיש בהן כדי להשליך גם על היחס המספרי שבין חוטי הלבן לתכלת; אך משני המקורות עדיין לא שמענו אמירה מפורשת בדבר מספר חוטי הלבן והתכלת הנדרשים. והנה, בעוד שאין הדבר חד משמעי אם הלשון "ציצית" מורה על מספר חוטים, או שמא אף חוט בודד יכול שייקרא 'ציצית'¹⁹, הרי גדילים לפי עצם הגדרתם עניינם מספר חוטים²⁰. מהו אפוא מספר החוטים החוטים היוצר 'גדיל'²¹?

17. ראה למשל ספרי לבמדבר שם: "ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת" - למה נאמר? לפי שהוא אומר 'ועשו להם ציצית' - שומע אני יעשה צמר כמו שהוא, ת"ל 'פתיל תכלת' - טווי ושזור. אין לי אלא תכלת טווי ושזור, לבן מנין? הרי אתה דן" וכו'. הרי מפורש ש"פתיל תכלת" אינו עניין ללבן אלא לתכלת בלבד.

18. כדברי הרמב"ם בתשובתו לחכמי לונגיל, מהד' בלאו סי' רפו: "שנאמר 'פתיל' - אחד ולא שניים" (וראה הע' 10 שם, והיה לו לציין גם למדרש הגדול לבמדבר טו, לח, מהד' רבינוביץ עמ' רנג, שהעתיק דברים אלה בלא ציון מקור, כדרכו; על כך שאין ספק באותנטיות של תשובות הרמב"ם לחכמי לונגיל, שלא כערעורו של ר"י קאפח, ראה ר"י שילת, "כלום תשובות הרמב"ם לחכמי לונגיל מזויפות הן?", מ' בניהו [עורך], ספר הזיכרון לר"י נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' רנג-רנו; י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 321, 325-327. באשר לתשובה דידן טען ר"י קאפח, שם עמ' רלח, שבכל תשובות הרמב"ם נזכר ר"ש בן חופני רק בידי השואלים, "אבל רבנו מעולם לא הזכירו כלל", ור"י שילת, שם עמ' רנה, השיב לנכון שאף רבנו חננאל נזכר בתשובות הרמב"ם רק פעם אחת, ומה בכך? ברם, לאמתו שלדבר עיקר הטענה שגויה, כי הרמב"ם עצמו, ולא רק שואליו, הזכיר את ר' שמואל אף בתשובה נוספת, שאינה מתשובותיו לחכמי לונגיל, ראה מהד' בלאו סי' סו). הואיל ומצינו לשון "פתיל תכלת" גם באשר לפתיל החושן, ושם אף הרמב"ם מודה ששניים הם (כלי המקדש ט, ח), הרי מסתבר שדבריו באשר לציצית אינם דבריו שלו, אלא ציטוט הוא; כהנא, ספרי במדבר (לעיל הע' 7), עמ' 830 הע' 82, כתב שאפשר כי מקור הדברים בספרי זוטא, אך בכרייתת ספרי זוטא שהובאה לעיל ממחזור ויטרי הרי נאמר ש"פתיל" הוא הלבן; אם גם דברי הרמב"ם מקורם שם, יהא עלינו אפוא לומר שבכרייתת חלוקות הן בספרי זוטא. (באשר לפתיל של הציץ נחלקו הדעות אם אחד היה או יותר, ראה סיכום שיטות אצל רמ"מ כשר, תורה שלמה, כג, ירושלים תשכ"ט, עמ' 184-185). תשובת הרמב"ם הובאה בספר המנהיג, הל' ציצית, מהד' רפאל עמ' תרמב, ובארחות חיים, הל' ציצית, סי' יב, וכן הביאה רבנו בחיי בפירושו לבמדבר טו, לח, מהד' רח"ד שעוועל עמ' צח, וראה הע' 79 שם.

19. אם ציצית נגזרת מ"ציצת ראשי" (יחזקאל ח, ג), נראה שהוראתה קבוצת שערות, או בענייננו - קבוצת חוטים, ולא בחוט אחד מדובר; אך אפשר ששורשה שלציצית במשמע

2. מחלוקת בית שמאי ובית הלל במספר חוטי הציצית: לטיבה וליסודה

שנינו בספרי לבמדבר, פסקה קטו (מהד' כהנא עמ' 318), ובמקבילתו בשריד מן המכילתא לדברים כב, יב (אף היא - כספרי לבמדבר - מבית מדרשו של ר' ישמעאל)²²:

- פרח, כגון "ויצא פרח ויצץ ציץ" (במדבר ז, כג, וראה לעיל הע' 6), ואזי אפשר שכלשון יחיד מדובר. וראה ספרי לבמדבר, פסקה קטו (מהד' כהנא עמ' 318): "ועשו להם ציצת - שומע אני יעשה חוט אחד בפני עצמו? ת"ל גדילים".
20. השווה: "גדלים מעשה שרשרות" (מ"א ז, יז). וראה, לדוגמה, חזקוני על אתר, בעקבי רשב"ם שם: "גדילים - לשון קליעה". וכן ר' אברהם בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ד', מהד' דנה עמ' 269 (בתרגום העברי): "גדילים הם דבר קלוע או מעין קליעה; תרגום "עבותות" - 'גדילתא', ולשון תרגום ולשון קודש דומות בכמה ביטויים כידוע". וראה ספרי שהובא בהערה הקודמת, וציוניו של כהנא בביאורו לשם, עמ' 828 הע' 53. וראה להלן.
21. הרמב"ם, ציצית א, א, כתב: "אין לחוטי הענף מניין מן התורה". אבל בעקבות המדרש המובא בתלמוד למספר החוטים (כדלהלן), רבים חולקים וסבורים שהמניין הוא מן התורה; וראה למשל ר"י טייב, ווי העמודים על ספר יראים, סי' יז ס"ק יא (ליורנו תרי"ח), שדייק אל נכון מלשון בעל יראים: "נראה דסבירא ליה דמניין חוטי הענף ח' מן התורה". ומן האחרונים ראה, לדוגמה, ר"מ עפשטיין, ערוך השלחן, אורח חיים, סי' יא סע' י: "וכל זה מפורש בתורה" וכו'. אמנם, בעל קרית ספר על הרמב"ם שם ביקש לבאר שאף הרמב"ם מודה כי מספר חוטי הגדיל מן התורה, ו"הענף" שלחוטיו אין מניין מן התורה אינו מכיוון אלא לחוטים הנבדלים היוצאים מן הגדיל: הללו קרויים "ציצית" ו"פתיל תכלת", וזו לשון יחיד, ללמדך שאף חוט יחיד כשר, אבל "גדילים" לשון רבים הם חוטי הגדיל המתחבר לכנף הבגד, שלהם יש מניין מן התורה. תירוצו זה אימץ גם אדמו"ר מראדזין (לעיל הע' 4). מט ע"ב-נ ע"א, והוסיף: "והיינו שדקדק הרמב"ם ז"ל בלשונו הקדוש 'ואין לחוטי הענף' כו', ולא כתב ואין לחוטי הציצית כו', כי לחוטי הציצית באמת יש להם מניין מן התורה". ברם, הבחנה זו בין "ענף" לבין "ציצית" נסתרת מדבריו המפורשים של הרמב"ם שם תוך כדי דיבור: "ענף שעושין על כנף הבגד הוא הנקרא ציצית". ואף הבחנת בעל קרית ספר בין הענף, שאינו מחובר לכנף הבגד אלא יוצא מן הגדיל, לבין הגדיל היוצא מכנף הבגד, אינה מתיישבת יפה עם לשון הרמב"ם: "ענף שעושין על כנף הבגד". מחזורתא שלעצם חוטי הגדיל אין לשיטת הרמב"ם מניין מן התורה, אך הואיל וכאמור "גדיל" הוראתו קליעה של חוטים, מסתבר שגם הרמב"ם יודה כי בחוט אחד לא סגי. הרלב"ג בפירושו לבמדבר טו, לח (מהד' ברנר-כהן עמ' 161) הילך, כדרכו, בעקבי הרמב"ם, וכן בעל כפתור ופרח, פרק ס, העתיק לשון זה שלרמב"ם. וליחסו שלרמב"ם למדרש שבתלמוד, ראה להלן 7.
22. פסקת המכילתא נשתמרה בדפוסי הספרי לדברים, פסקה רלד (עמ' 266), ובמקצת כתבי היד שלו, ראה ציוני המהדיר, והוסף את אלה שרשם כהנא שם, עמ' 828 הע' 55. פינקלשטיין שם כבר העמיד על כך שחסרון הפסקה בשאר העדים, ומיקומה השונה בפירושו של רבנו הלל לספרי שם, מלמדים כי אינה מקורית בספרי, ופסקה זו מצטרפת לרשימת פסקאות נוספות שחדרו למקצת עדי הספרי ממקורות שמחוצה לו, בעיקר - מן המכילתא האבודה

ספרימכילתא

<p>"ועשו להם ציצת" - שומע אני יעשה חוט אחד בפני עצמו? ת"ל "גדילים"23? כמה גדילים אחת נעשה?24 אין פחות26 משלשה, דברי בית הילל; בית שמי אומרים: שלשה27 שלצמר28</p>	<p>"ועשו להם ציצת" - שומע אני יעשה חוט אחד בפני עצמו? ת"ל "גדילים תעשה לך". כמה גדילים נעשות?25 אין פחות משלושה חוטין כדברי בית הילל; בית שמאי אומרים: מארבעה חוטין של</p>
--	--

- M.I. Kahana, "The Halakhic ר' ישמעאל לדברים (ראה סיכומו של Midrashim", S. Safrai et al. (eds.), *The Literature of the Sages*, II, Assen 2006, p. 99. אכן, כהנא, ספרי במדבר שם, ציין ללשון האופייני לדבי ר' ישמעאל "שומע אני" המצוי בפסוקה זו, המורה על מקורה במכילתא, ועל כך יש להוסיף אף את הלשון "למה נאמר" בראש הפסקה, שאף הוא אופייני לדבי ר' ישמעאל בפתח מדרשן של פרשיות כפולות (וראה למשל במאמרי "מלחמת הרשות: האמנם הלגיטימיות מוסכמת? עיון בספרות התנאים", שנתון המשפט העברי, כח [תשע"ה], עמ' 61 הע' 59). הפסקה הובאה גם במדרש הגדול לדברים שם, מהר' פיש עמ' תצח (וממנו - במדרש תנאים הוצ' רד"צ הופמן, עמ' 139), אך שם הושמטו מדברי בית שמאי היחסים בין התכלת ללבן, כנראה בהשפעת הבבלי דלהלן (ואפשר אף בהשפעת שיטת הרמב"ם דלהלן 4).
23. לגרסת "גדולים" שבכ"י וטיקן 32 שם, ראה כהנא שם, הע' 52.
24. לחילופי נוסח בלשון שאלה זו ראה כהנא שם, הע' 56-58; הלשון עמום מעט, ומכל מקום כוונתו לשאול, כמקבילתו שבמכילתא, מכמה חוטים מורכב הגדיל.
25. לחילופי הנוסח בלשון השאלה ראה כהנא שם, עמ' 828 הע' 59.
26. מלשון זה - שאיננו במקבילות המאוחרות דלהלן - עולה שאין כאן אלא מינימום, אבל מודים בית הלל שרשאים להוסיף על מספר זה; וראה: ר"ד פארדו, ספרי דבי רב לספרי במדבר שם; ר"י נג'אר, אהלי יהודה, לספרי דברים שם (ליורנו תקמ"ג, קד ע"ב). מסתבר שאף בית שמאי יודו בכך, אף שלא ברור אם כך הדבר אף באשר ליחס שבין התכלת ללבן, וראה להלן. השווה כהנא שם, עמ' 829 והע' 60. וכך אמנם הבינו הגר"א (בביאורו לשלחן ערוך, אורח חיים סי' יא סע' יב) ובעל משכנות יעקב (אורח חיים, סוף סי' טו), שציינו לספרי כסיעתא לשיטת בעל העיטור (הל' ציצית, מהר' רמ"י סח ע"א), שרשאים להוסיף על מניין החוטים. וראה להלן הע' 52.
27. תיבה זו - המצויה בשאר כל העדים הגורסים כגרסה זו (ראה להלן) - נשמטה בכ"י וטיקן 32.

וארבעה²⁹ שלתכלת. תכלת וארבעה חוטין של לבן³⁰.
והלכה כדברי בית שמי³¹.

לפי שתי המקבילות, אף שבית הלל קבעו רק את מניין החוטים היוצר 'גדיל', ולא דנו ביחס שבין התכלת ללבן, הרי בית שמאי קבעו להדיא את מספר חוטי הלבן והתכלת. אך לא כך לפי מסורת הבבלי ומסכת ציצית במחלוקת זו (וכך גם בתנחומא [שלה, טו; בובר, שם ל] ובכמדבר רבה [שם, פרשה יז, ה]):

<u>בריייתא בבבלי</u> ³²	<u>מסכת ציצית</u> , ג ³³
כמה חוטין הוא נותן? בית שמאי	מצות ציצית, בית שמאי אומרים:
אומרים: ארבעה,	ארבע חוטין של ארבע אצבעות,
ובית הלל אומרים: שלושה.	ובית הלל אומרים: שלש חוטין של
	שלש אצבעות.

כאן לא נדון אפוא היחס בין התכלת ללבן אף בשיטת בית שמאי. אפשר אפוא שמחלוקתם המקורית של בית שמאי ובית הלל הייתה כפי שמסרו הבבלי ומסכת ציצית, אך הואיל והלכה בעניין זה כבית שמאי³⁴, הוסיפו תנאים מאוחרים במדרשי ההלכה על שיטת בית שמאי את היחס בין הלבן לתכלת, שלא היה כלול במסורת המקורית. אך מאידך גיסא אפשר כי המחלוקת המובאת במקורות התנאיים היא המקורית, ומסורת הבבלי וסיעתו משנית. ספק אם בדינו להכריע בדבר, אך מכל

28. מלשון זה (וראה חילופי הנוסח המשניים שציין כהנא שם, עמ' 829 הע' 64) כבר הסיק בעל העיטור שם, סו ע"א-ע"ב, שגם חוטי הלבן הם מצמר (ולא רק התכלת), כשיטת הגאונים, ראה להלן הע' 73. במקבילות - מכילתא לדברים, בבלי ומסכת ציצית - לא נזכר לשון 'צמר' באשר ללבן.
29. לחילופי הנוסח במספרים שבכאן ראה להלן בפנים.
30. אף כאן נאמר "והלכה כדברי בית שמי", אלא שקביעה זו אמורה שם רק לאחר מחלוקת נוספת בין הבתים, שהוצמדה למחלוקת שלפנינו (וכמובא להלן ממסכת ציצית), ו"הלכה כדברי בית שמי" מוסב כנראה על שתי המחלוקות. וכך גם במימרת רב פפא במנחות מא ע"ב.
31. בכ"י וטיקן: "כדברי בית הילל", אבל בכל שאר העדים והמקבילות כבפנים, וכ"י וטיקן נשתבש כאן בהשפעת הכלל הרגיל שהלכה כבית הלל; השווה כהנא שם, עמ' 839 והע' 79.
32. מנחות מא ע"ב; בכורות לט ע"ב. בשני המקומות אין חילופי נוסח, אלא שבכורות שם נשמט בכ"י וטיקן 119 מספר החוטין לדעת בית שמאי, ואילו בכ"י לונדון 402 שם נשתבש "ארבעה" של בית שמאי ל"ארבעים".
33. בתוך: מ' היגער, שבע מסכתות קטנות, ניו יורק תר"צ, עמ' נא.
34. ראה לעיל הע' 30-31, וראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'הלכה', כרך ט, ציונים 558-565.

מקום קביעת היחסים בין הלבן לתכלת במדרשי ההלכה תלויה בחילופי הנוסח המשמעותיים שעולים שם באשר לשיטת בית שמאי, כדלהלן.

בגרסאות שבידינו מן המכילתא לדברים נקבע שבית שמאי דורשים שמונה חוטים - ארבעה מכל סוג, ונמצא שמספר חוטי התכלת והלבן שווה. אבל בספרי לבמדבר יש שלוש גרסאות: (1) זו שהובאה לעיל - שלושה של לבן, וארבעה של תכלת³⁵; (2) ארבעה וארבעה, כגרסת עדי המכילתא³⁶; (3) "שלושה של צמר ורביעית של תכלת"³⁷. אך נראים הדברים כי לפנינו שתי מסורות ראשוניות בלבד: לפי האחת (2), על מספר חוטי התכלת והלבן להיות שווה, והמספר הכולל הוא שמונה. ואילו לפי המסורת השנייה (3), אין צורך בסך הכול אלא בארבעה חוטים, אך במספר זה כלולים שלושה חוטי לבן ורביעי מתכלת. אבל הגרסה השלישית (1), הדורשת שלושה חוטי לבן וארבעה של צמר, אף שתיעודה הטקסטואלי עדיף על חברותיה (בין עדיה מצוי גם כ"י וטיקן 32, בחיר עדי הספרי)³⁸, יש לחשוד שאינה אלא תיקון שגוי של קיצור רווח. כי "שלושה של לבן וד' של תכלת", שעניינו: ורביעי של תכלת (כגרסה 3), הפך ל"וארבעה של תכלת", שמא גם בהשראת גרסה 2, הדורשת ארבעה חוטים של תכלת³⁹. שהרי אין כל מקור או סברא להעדפת מספר חוטי התכלת על חוטי הלבן כעולה מגרסה 1, אלא רק איפכא: בתכלת נאמר "פתיל תכלת" לשון יחיד, ואילו לשון "גדילים" מורה על מספר חוטים⁴⁰. ואם כך הדבר, הרי אף עדיה של גרסה 1 אינם לאמתו שלדבר אלא גלגול של גרסה 3: שלושה של לבן ואחד של תכלת.

35. לפירוט עדיה של גרסה זו ראה כהנא שם, עמ' 829 והע' 61.

36. לפירוט עדיה של גרסה זו ראה כהנא שם והע' 63.

37. לפירוט עדיה של גרסה זו ראה כהנא שם והע' 65.

38. וראה לעיל הע' 35.

39. ואמנם, במקצת העדים שרשם כהנא כמקור לגרסת "שלושה של לבן וארבעה של תכלת", לאמתו שלדבר נאמר: "וד' של תכלת"; ראה מהדורתו עמ' 318, חילופי הנוסח לשו' 11. לעצם הקיצור "ד'" = רביעי (או רביעית), הרי הוא רווח הרבה, ואף נרשם בספרים המיועדים לעניין; ראה, לדוגמה, ש' אשכנזי וד' ירדן, אוצר ראשי תיבות, ירושלם תשנ"ב, עמ' 137. לתופעה הכללית של פתרונות שגויים לקיצורים של מספרים במגוון דרכים, ראה ר"ר מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלם תשמ"ט, עמ' נא-סא, והטעים את הנושא דידן (עמ' ס): "כתיבת המספרים באותיות האלפא-ביתא טשטשה גם ההבדל שבין מספר יסודי למספר סידורי, בין אחד, שנים, שלשה והלאה, לבין ראשון, שני, שלישי וכו'"; ד' שפרבר, "גלגולי מספרים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' רעז-רפ.

40. כדלעיל הע' 19-20. כהנא בפירושו שם, עמ' 830, סבור שנוסח "שלושה וארבעה" הוא דווקא עיקר, ושתי חלופותיו נוצרו בהשראת הבבלי; אך נוסף לכך שלא הציע כהנא כל הסבר להעדפה מתמיהה זו של מספר חוטי התכלת על אלה של הלבן, אף אין בבבלי כל אמירה באשר ליחס שבין חוטי הלבן לתכלת, ואין אפוא דרך להסביר את שתי החלופות כפרי השפעתו.

מעשה נראה כי בין אם צורת המחלוקת במדרשי ההלכה היא המקורית (ומסורת הבבלי מקוצרת), ובין אם הדיון ביחסי לבן ותכלת במדרשי ההלכה אינו אלא פרשנות תנאית מאוחרת לשיטת בית שמאי המקורית (שנשתמרה בבבלי וסיעתו), הרי גרסה 3 היא שנמצאת מחוורת. כי אם מדרשי ההלכה מוסרים את המחלוקת כצביונה המקורי, הרי לגרסת "ארבעה וארבעה" הצרימה בולטת: על בית שמאי, הבאים לחלוק על דברי בית הלל שקבעו תחילה "אין פחות משלושה חוטיין", היה אפוא לומר: 'אין פחות משמונה חוטים, ארבעה של לבן וארבעה של תכלת'; כי הואיל ובית הלל לא דנו אלא במספר סתמי שלחוטים, עליו היה לבית שמאי לחלוק תחילה, ורק לאחר מכן להוסיף את החלוקה - שבה לא דנו בית הלל - בין לבן לתכלת. ואילו הגרסה הנדונה, "ארבעה של תכלת וארבעה של לבן", צורמת - תכלת ולבן מאן דכר שמייהו?

גם עצם המספר שמונה מנוגד לכל המקבילות, ואינו עולה בבבלי אלא מתוך הכפלת ארבעת החוטים היסודיים; אך לעניין ההכפלה לא מצינו מקור תנאי. ואף זו: האמנם המחלוקת כה קיצונית, שבית הלל דורשים שלושה חוטים, ובית שמאי - שמונה⁴¹? כי אם נאמר שכוונת השמונה לארבעה חוטים לאחר הכפלתם, הרי אף לבית שמאי היה לומר ששה, דהיינו שלושה כפולים.

ואילו לגרסה 3 הכל מתיישב, וכך אומרים להם בית שמאי לבית הלל: אמת קבעתם ש"גדילים" היינו שלושה לפחות, אך על הגדילים האמורים בספר דברים יש עוד להוסיף את פתיל התכלת האמור בחומש במדבר, וכדברי הספרי לדברים דלעיל; פתיל זה מתפרש כמשמעו, לשון יחיד, ונמצא "שלושה של צמר ורביעי של תכלת".

והוא הדין אם נניח שאין במדרשי ההלכה אלא פירוש לשיטת בית שמאי המקורית, שקבעו "ארבעה" ותו לא: גרסת "ארבעה וארבעה" נראית כאוקימתא, הבאה לתלות בבית שמאי את שיטתה שלה, ולא דווקא כמשמעם המקורי שלדברים: רחוק להניח שבית שמאי קבעו שמספר החוטים הוא ארבעה, ולא ציינו אף ברמז שאין בזה אלא מחצית המספר האמתי. אבל לפי גרסת "שלושה ורביעי", לשון "ארבעה" שנקטו בית שמאי מדויק, שהרי זהו הסך הכולל של החוטים; אלא שהללו מורכבים - לפירושם של התנאים - משלושה חוטי לבן ורביעי של תכלת.

עד כאן נתברר אפוא כי נוסחם ולשונם של המקורות התנאיים מעלה כשיטת ארבעה חוטים, הכוללים שלושה של לבן ואחד של תכלת, שכן בעניין זה הלכה כבית שמאי; אך נראה שגם ברור תוכנם שלדברים מעלה כן. שהרי כדי להבין את מחלוקתם של

41. השווה ביאור הגר"א לשלחן ערוך, אורח חיים, סי' יב סע' א: "בספרי עוד צ"ע, דבית הלל אומרים שלוש ובית שמאי אומרים שמונה - והא לא פליגי [=בגמרא] אלא בג' וד'?" ועייין שם שנדחק לבאר כי שלושה שנקטו בית הלל היינו מלבן בלבד או מתכלת בלבד. אבל בהגהותיו לספרי הגיה הגר"א כגרסה 3: שלושה של לבן ורביעי של תכלת.

בית שמאי ובית הלל, נשאל תחילה: מניין לבית הלל שלושה חוטים בציצית? בעלי התוספות (למנחות מא ע"ב, ד"ה בית הראשון) כתבו כי "בספרי איכא דאמרי שנים של לבן ואחד של תכלת". מסתבר שדברים אלה אינם ציטוט מגוף הספרי (גרסה כזו בספרי אינה בנמצא)⁴², אלא מפרשנות שהוצעה לשיטת בית הלל האמורה בו⁴³: מספר שלושה שקבעו בית הלל הוא על-פי מדרשו של הבבלי (מנחות לט, ב), המובא בו בלא זיקה למחלוקת הבתים: "גדיל - שניים, גדילים - ארבעה". לפי זה, בית הלל יאמרו את הגדרת "גדיל" כמורכב משני חוטים, אך לא את הריבוי של "גדילים": כפשוטו ריבוי זה אינו מגדיל את מספר החוטים של כל גדיל, אלא את מספר הגדילים, שאין די באחד לכל הבגד, אלא יש צורך בגדיל אחד לכל אחד מארבע כנפות הכסות. שלושה שקבעו בית הלל מורכבים אפוא משניים המגדירים גדיל, והשלישי הוא פתיל התכלת⁴⁴.

ברם, אילו סברו בית הלל ש"גדיל" היינו שניים, היה עליהם להסביר מניין נטלו את המספר שלושה (במקביל להסברם של בית שמאי בספרי) - ואין בדבריהם כל הסבר. נראה אפוא שעדיף פירושו של רבנו תם לשיטתם⁴⁵: לא שניים יוצרים 'גדיל', אלא

42. וכדברי הגר"א (לעיל הערה הקודמת), שהעיר על דברי התוספות: "ליתא בספרי"; ועיין שם בהמשך דבריו.

43. כך פירש המיוחס לראב"ד לספרי במדבר שם את שיטת בית הלל, וראה גם ספר הפרדס, הל' ציצית, מהד' רח"י ערנרייך הי"ד, עמ' יט; מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ עמ' 633 (וראה עוד בעל הטורים לדברים כב, יב). הורוביץ בהערותיו לספרי שם במהדורתו, עמ' 124, סבר שהתוספות מעידים על גרסה בספרי (וכך הביין גם כהנא שם, עמ' 829 הע' 66), אך כאמור מסתבר שאין כאן אלא פרשנות למספר שלושה שקבעו בית הלל. להצעה אחרת, רחוקה יותר, בכוונת התוספות, ראה הגהות רש"י שטייבש, על אתר (בש"ס וילנא).

44. השווה לדברי השאילתות (סי' קכז; מהד' מירסקי סי' קמד עמ' מ), שהסביר על-פי מדרשו של הבבלי "גדיל גדילים", כי אע"פ ששלושה חוטים שקבעו בית הלל אינם עומדים במספר ארבעה העולה ממדרש זה, מכל מקום על ידי הכפלתם כנהוג מתקיים הדבר גם לשיטתם (והשווה ר' יהודה ב"ר קלונימוס, יחסי תנאים ואמוראים, ערך ר' יאשיה דמן אשא, מהד' בלוי ובשם 'ערכי תנאים ואמוראים', ניו יורק תשנ"ד, עמ' יח-יט). אך נוסף לכך שמדרש זה אינו מופיע כלל במקורות התנאיים, הרי אין בביאורו של שאילתות הסבר למקור המספר שלושה, אלא רק דרך ליישבו עם מדרש "גדיל גדילים", וראה הערה הבאה. מירסקי בביאורו, שם עמ' מא, כותב: "וזו כנראה סוגיית גמרא שלמה שאינה לפנינו ונמצאת בשאילתות". אך קשה למצוא יסוד כלשהו לקביעה זו בענייננו (לתופעה הכללית שמירסקי נתכוון אליה, ראה בספרי מה נשתנה? ליל הפסח בתלמודם של חכמים, ירושלם תשע"ו, עמ' 93 והע' 202).

45. מובא בתוספות למנחות מא ע"ב, ד"ה בית (הראשון), וביתר הסבר - במיוחס לראב"ד לספרי לבמדבר שם. הנצי"ב, העמק שאלה לשאילתות שם, ס"ק ה, ייחס שיטה זו גם לשאילתות, אך דומה שקשה למצוא לכך עוגן בלשונו. כהנא, שם והע' 81, ייחס למיוחס

דווקא שלושה; בפחות מזה אין כאן גדיל על-פי הגדרתו הריאלית של המושג, ועל כן לא הציגו בית הלל מקור מן הכתוב לשיטתם, שכן לא בו יסודה. ואמנם – הוסיף רבנו תם – מצינו בכתוב "מעשה עבות" (שמות כה, יד, כב; לט, טו) שניתרגם לארמית: "עובר גדילו"⁴⁶, וכבר למדנו באשר להדס שאין "עבות" האמור בו (ויקרא כג, מ) אלא שלושה⁴⁷.

במה אפוא נחלקו בית שמאי? אפשר היה לומר שבית שמאי אימצו את מדרשו האמור שלבבלי, ש"גדיל" היינו שניים, ולשון הריבוי "גדילים" מביאנו לארבעה⁴⁸; אך מדרש זה אינו מצוי – לא רק בדברי בית שמאי, אלא גם בשאר כל המקורות התנאיים, ואין מקורו אלא בסתמא דבבלי⁴⁹. מדרש זה אף אינו מתיישב עם השוואת "עבות"

לראב"ד הסבר הבנוי על "דיוקים שונים בלשון הפסוקים", בעזרת "דרשות חלקיות שהובאו בתלמוד ללא זיקה לדעות בית הלל ובית שמאי", וכנגד זאת הוא מציע "שיקול ריאלי של מספר החוטים הנדרשים לקלוע גדיל בר קיימא" (וציין בהקשר זה לספר המצוות של ענן); אך כפי שנתבאר, זהו ממש פירושו של רבנו תם המובא גם במיוחס לראב"ד, אלא שהגדרה זו ל"גדיל" אף הוכחה על ידי באמצעות השוואה המסתברת בין 'גדיל' ל'עבות'.

46. כך אונקלוס; במיוחס ליונתן: "עובר קליעא", והוא הוא.

47. ראה סוכה לב ע"ב: "תנו רבנן, קלוע כמין קליעה ודומה לשלשלת – זהו הדס... היכי דמי 'עבות'? אמר רב יהודה: והוא דקיימי תלתא תלתא טרפי בקינא; רב כהנא אמר: אפילו תרי וחד". וראה שבת סד ע"א: "אמר ר' יוחנן שכן עני קולע שלוש נימין ותולה בצואר בתו". הרמב"ם, בפירושו למשנה עדיות ג, ד, הביא מימרא זו בזה הלשון: "שכן עני קולע שלושה חוטין לתלות בצואר בתו קטנה". וראה גם רש"י לדברים לב, ט: "כחבל שהוא עשוי בשלשה גדילים"; רד"ק לישעיהו ה, יח: "והחבל שהוא עשוי משלש יתרים ייקרא 'עבות'".

48. וכך נתפרש כבר בשאילתות (לעיל הע' 44), וכן במחזור ויטרי, בפרדס ובתוספות דלעיל הע' 43.

49. במנחות לט ע"ב מובא מדרש זה כהסבר לשיטת רב, שסבור כי בציצית חייב להיות חלק של ענף שחוטיו אינם גדולים זה בזה, והאמור "גדילים" בא ללמד את מניין החוטים; אך סביר להניח שמדרש זה אינו כרוך במקורו בשיטת רב, אלא הוא נדרש בפני עצמו, כפי שהוא מצוי ביבמות ה ע"ב, ומתוך כך הובא לכאן לביאור שיטת רב. שהרי כבר העירו התוספות שם, ד"ה והוא, כי שיטת רב כשלעצמה מתיישבת בפשטות בלא מדרש המניין: אמנם נאמר "פתיל" המלמד, כדברי הגמרא שם, על הענף שאינו גדול, אך הואיל ונאמר גם "גדילים" הרי למדנו שהציצית טעונה הן חלק גדול והן חלק פתוח (ותירוצם דחוק, כדברי עצמם שם; וראה שיטה מקובצת שם שתירץ בדרך שונה, אך הדברים אינם עולים מלשון הגמרא). ולא עוד אלא שבספרי לבמדבר, פסקה קטו (עמ' 318-319), מצוי מדרש המלמד את הצורך הן בענף והן בגדיל – ויש אפוא להניח שהוא הוא מקורו של רב, ואין צורך במדרש גדילים כמניין. ואפשר שכן עולה מגוף הדברים, כי לשון הגמרא שם כך הוא: "ורב סבר לעולם פתיל בעינן, והיא 'גדילים' – למניינא הוא דאתא: 'גדיל' – שניים, 'גדילים' – ארבעה, עשה גדיל ופתלהו מתוכו". כבר נתקשו הראשונים הרבה בביאור המשפט האחרון ובזיקתו

ל"גדיל" כפי שהציעה רבנו תם, המלמדת ש"גדיל" אינו שניים, אלא שלושה. אף דחוק להניח שמחלוקת בית שמאי ובית הלל נסבה על הגדרתו הריאלית של גדיל⁵⁰. נראה אפוא כי דרישת בית שמאי ליתן בציצית ארבעה חוטים מסתברת כפרי הוספתו של פתיל התכלת של במדבר אל ה"גדילים" של דברים, כדברי הספרי דלעיל⁵¹: כי אמנם גדיל מורכב משלושה, כדברי בית הלל, אך על הגדיל מיתוספת התכלת. אם יש אמת בביאור מסתבר זה, הרי עולה גם הימנו כי מעצם שיטת בית שמאי מתבקשת דווקא גרסה 3: שלושה חוטי לבן, ולא ארבעה - אך על אלה נוסף חוט אחד של תכלת.

מניין אפוא עלתה גרסה 2, הדורשת שמונה חוטים, שמחציתם לבן ומחציתם תכלת? נראים הדברים כי הואיל ונתברר שגרסה זו אינה משתלבת יפה בהקשרה, יש לשער שאין הולדתה אלא בהגהת לומדים: לפנייהם עמדה כנראה הגרסה המשובשת בעליל "שלושה של לבן וארבעה של תכלת" (גרסה 1 דלעיל), וכשבאו לתקנה עשו כן לפי השיטה הרווחת בראשונים (כדלהלן), שמספר חוטי התכלת והלבן שווים, ועל כן תיקנו: ארבעה של תכלת (כפי שכבר היה לפנייהם) אך גם ארבעה (ולא שלושה) של לבן⁵².

לזה שלפניו (ראה שני פירושים ברש"י שם, ד"ה ופותריהו, ופירוש שלישי בתוספות שם ד"ה ופתלהו; ויש ראשונים שהבינו כי רש"י נתכוון אף לפירוש שלישי זה, ראה יחסי תנאים ואמוראים [לעיל הע' 44], וכן ערוגת הבושם, בקטע שנשמט מכתב היד שביסוד מהד' אורבך, ופורסם לאחרונה בידי ש' עמנואל מקטע כריכה: "ופרש"י ג' [פירושים] וכולם אין נראין" [ש' עמנואל, "השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבושם", קבץ על יד, כה (לה), תשע"ז, עמ' 391, וראה שם עמ' 388-389]; המחבר מציג הגהה לנוסח מסברתו). אך אפשר שאלו הם שני ביאורים אלטרנטיביים שהביא בעל הסתמא לשיטת רב: לפי פירוש ראשון "למניינא הוא דאתא", ואין להוציא מכאן שציצית כשרה כשאין בה פתיל; ולפי פירוש שני לשון "גדילים" מצטרף אל לשון "פתיל" (ולא מחליף אותו, כשיטת רבה בר בר חנה): יש לעשות תחילה גדיל, ומתוכו ייצא הפתיל.

50. וכך כבר כתב בעל משכנות יעקב (אורח חיים, סי' טו): "ודוחק לפרש דבית שמאי סבירא להו דגדיל נעשה משניים, וידוע דאין קליעה רק משלושה". וראה דבריו שם.

51. בין הבאת מחלוקת בית שמאי ובית הלל בספרי לדברים לבין ביאורו שלספרי שם כי "גדילים" אינם אלא לבן חוצץ הלשון "דבר אחר", אך אין להסיק מכך ששיטת בית שמאי שונה מביאור זה; שהרי כבר נתבאר לעיל הע' 22 כי מחלוקת בית שמאי ובית שמאי לא הופיעה בספרי המקורי, והיא ניתוספה אליו במקצת עדי הנוסח מתוך המכילתא לדברים המקבילה. לשון "דבר אחר" איננו אפוא אלא לשונם של הגרסנים והלומדים שהבחינו באמצעותו בין הספרי המקורי לבין פסקת מחלוקתם של בית שמאי ובית הלל, שאותה סיפחו לספרי.

52. אמנם, רי"צ דינר בהגהותיו למנחות מב ע"א (פפד"מ תרס"ה), שתחילה אף הוא סבר שגרסה 2 משובשת, העיר כי שיטת רב ירמיה מדפתי המובאת שם, שנטל לציצית שמונה חוטים

בין כך ובין כך נמצינו למדים שבירור המקורות התנאיים מתוכם מעלה כי לשיטת בית שמאי, שהלכה כמותם, יש צורך בארבעה חוטים לציצית⁵³, שלושה מהם לבן והרביעי תכלת. כמה אפוא חלוקים בית הלל על בית שמאי? מן הדברים דלעיל מסתבר שלדעת בית הלל הגדילים של חומש דברים אינם מתמצים בחוטי הלבן בלבד, שעליהם יש להוסיף את התכלת; כי לדעת בית הלל הגדילים כוללים את הלבן והתכלת גם יחד: הרכבם זה של הגדילים נתפרט בחומש במדבר, ואילו בדברים כוללת התורה את שני המינים כאחד במושג גדילים; ומושג זה הרי גדרו המינימלי הוא שלושה חוטים.

מעשה עולה כי המחלוקת שתוארה (לעיל 1) בין ספרי זוטא לספרי לדברים, יסודה כבר במחלוקת בית שמאי ובית הלל: ספרי לדברים נוקט כבית שמאי, שכמותם נקבעה לדעתו הלכה בענייננו⁵⁴, ואילו ספרי זוטא ממשיך את שיטת בית הלל. אלא שמדברי בית הלל אין לשמוע כי חלוקים הם על בית שמאי שקבעו כי אין תכלת אלא חוט אחד; ואילו מספרי זוטא משתמע, כדלעיל, שלדעתו התכלת יתרה על חוט אחד. מסתבר אפוא שספרי זוטא ממשיך את שיטת בית הלל רק באשר ליסודה – ש"גדילים" כוללים הן את הלבן הן את התכלת; אבל באשר למספר החוטים אף ספרי זוטא אימץ כנראה את שיטת בית שמאי, אלא שפירשה לפי דרכו: ארבעת החוטים אינם כוללים שלושה חוטי לבן וחוט אחד תכלת, אלא שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת, שהרי כולם כלולים ב"גדילים"⁵⁵. ואם כנים הדברים, הרי לנו מחלוקת תנאים בכיבור דעתם של בית שמאי.

מעשה יש לברר האם עולה מסקנה מבוררת לענייננו מספרות האמוראים.

וכפלים לשש עשרה, אין מקורה אלא בגרסה זו שלספרי, הדורשת שמונה חוטים, ומכאן שהיא אותנטית. אך נראה שרב ירמיה סבר כי מספרי החוטים שנקבעו אינם אלא המינימום, שהרי כך מפורש בדברי בית הלל "אין פחות משלושה", ועל כן סבר להדר את המצווה בהכפלת המספר. ואמנם, כבר ביקש בעל בית יוסף (לטור אורח חיים, סי' יא) להוכיח ממנהגו של רב ירמיה כשיטת בעל העיטור וסיעתו (ראה לעיל הע' 25), שרשאים להוסיף על מספר החוטים המינימלי.

53. ארבעה חוטים, בלא יחס למניין חוטי הלבן והתכלת, ובלא זיקה לבית שמאי, נקבעו גם בכרייתא בירושלמי סנהדרין יא, ו (ל ע"ד): "ובציצית ארבע אצבעות של ארבעה חוטיין".

54. למקרה דומה, אף הוא בפרשת ציצית, ראה במאמרי "עשה דוחה לא-תעשה": למקורו התנאי של הכלל ולתולדותיו, תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 306 והע' 151.

55. מספר החוטים לפי ספרי זוטא אינו נובע אפוא מהגדרת המושג 'גדיל', הכולל שלושה; ואפשר שלשיטת ספרי זוטא המספר היסודי הוא שניים – אחד לבן ואחד תכלת, והריבוי "גדילים" הביא לידי ארבעה.

3. מספר חוטי התכלת בתלמודם של אמוראים

על מחלוקת בית שמאי ובית הלל כפי שהובאה בבבלי (מנחות מא, ב), אם ארבעה חוטים הם בציצית או שלושה (בלא התייחסות לחלוקת לבן ותכלת), קבע שם רב פפא: "הלכתא ארבעה", בהתאם לקביעת מדרשי ההלכה דלעיל, שבזה הלכה כבית שמאי. ואמנם, עיקר המקורות בתלמוד (מנחות מב, א) מעידים על ארבעה חוטים (אלא שהללו נכפלים לשמונה על ידי העברתם בנקב שבכנף); אבל על רב ירמיה מדפתי מסופר (שם) שנטל שמונה חוטים (שנכפלו לששה עשר). שתי דרכים אלו עולות גם מאוקימתת רב נחמן בר יצחק (שם מא, ב), שיישב סתירה בין שתי ברייתות בתירוץ: "כאן בטלית בת ארבעה חוטין, כאן בטלית בת שמונה חוטין".

בסתמא דגמרא אף דרשו את מספר ארבעת החוטים מן הכתוב: "גדיל' - שניים, 'גדילים' - ארבעה"⁵⁶; אלא שהן במדרש זה והן בכל דברי האמוראים דלעיל נקבע רק המספר הכולל של חוטי הציצית, בלא אזכור היחס בין הלבן לתכלת. לעומת זאת, למדנו בסוטה יז ע"א (=חולין פט, א)⁵⁷:

דרש רבא: בשכר שאמר אברהם אבינו "אם מחוט ועד שרוך נעל" זכו בניו לשתי מצוות: חוט של תכלת⁵⁸ ורצועה של תפלין.

לשון היחיד "רצועה של תפלין" מדויק, שהרי בין בתפלין של ראש ובין בתפלין של יד אין אלא רצועה אחת; אף "חוט של תכלת" מתפרש אפוא כדיוקן - אין לתכלת בכל ציצית אלא חוט אחד.

אף על פי כן, יש לטוען לטעון שלשון "חוט" נקוט כאן כנופל על לשון "מחוט" שאמר אברהם אבינו, ואין כאן אפוא ראייה גמורה⁵⁹.

עוד יש להעמיד על תנחומא, קורח ב (ובמהד' בובר ד, וכן במדבר רבה יח, ג)⁶⁰, המספר על תשובת קורח למשה רבנו, כשקבע משה שאף טלית שכולה תכלת חייבת בציצית⁶¹.

56. ראה לעיל הע' 49.

57. וכן במקבילות שצוינו ב'מסורת הש"ס השלם', בתוך: מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות, הוצ' יד הרב הרצוג, ירושלם תשל"ז.

58. בעין יעקב: "לרצועה של תפלין ולתכלת של ציצית" - אך יחידאה הוא, ובשאר כל העדים כלפנינו.

59. בתענית כב ע"א מסופר על "ההוא גברא דהוה סיים מסאני אוכמי ולא רמי חוטא דתכלתא בגלימיה", ומלשון היחיד "חוטא" אפשר היה לשמוע שבחוט יחיד מדובר; ברם, גרסה זו אינה אלא בדפוסים אחרונים, אבל בכל כתבי היד והדפוסים הישנים נאמר "חוטי", לשון רבים, ורק דפוסי פיזור וונציה ואילך גורסים "חוטי דתכליתא" - בכל כתבי היד והדפוסים הראשונים "חוטי" גרידא (וכמצוי גם בהמשך הסיפור שם). וכבר פירשו ר"ח, המיוחס לרגמ"ה ולרש"י על אתר שאין הנידון אלא ציצית בעלמא, בלא התייחסות לתכלת.

אמר לו קורח: טלית שכולה תכלת אינה פוטרת עצמה - וארבעה חוטין פוטרין אותה!?

הואיל והנידון הוא דינה של טלית שכולה תכלת, "ארבעה חוטין" אלה ודאי כוללים את התכלת - אך קשה להסיק מכאן מה מספר החוטים הנדרש לכל צבע: אפשר לפרש שמדובר רק בחוטי התכלת, ואזי ארבעה אלה עשויים להיות ארבעת חוטי תכלת שבציצית אחת, באופן שיש כאן ביטוי לשיטה המשווה את מספר חוטי התכלת לזה של הלבן; אך גם לדרך זו אפשר שארבעה אלה אינם חוטי התכלת שבציצית אחת, אלא כלל חוטי התכלת שבטלית הנידונה - חוט אחד לכל כנף, ולפי זה נמצא כשיטה שאין אלא חוט תכלת אחד בציצית⁶². וכך אמנם מפורש בתרגום המיוחס ליונתן (במדבר טז, ב), הבנוי על מדרש זה: "רציצית יהוון מן חיוור וחוטא חד דתיכלא יהי ביה"⁶³. אך אפשר גם לפרש ש"ארבעה חוטין" שבמדרש היינו לבן ותכלת גם יחד, המרכיבים ציצית אחת; שהרי הדברים באים בתשובה לקביעת משה שטלית שכולה תכלת "חייבת בציצית" - ולא רק בתכלת. ולפי זה אין שומעים מכאן כלל מכמה חוטי לבן ותכלת מורכבת הציצית.

לעניין זה מעניינת צורת הבאת המדרש בידי הפייטן הקדום ינאי⁶⁴:

מה יכשירו שני חוטי תכלת לכסות כולה תכלת?

לפנינו הפרשנות הקדומה ביותר למדרש זה (והרי אפשר ואפשר שבימי ינאי עוד נהגה התכלת) - אך גם היא אינה כלל חד משמעית: אפשר לפרש שני חוטי תכלת אלה

60. הובא בשם ילמדנו אצל ר' יעקב סקילי, ילקוט תלמוד תורה לבמדבר שם (כ"י אוקספורד 2638, סג ע"ב), ונדפס אצל J. Mann and I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, II, Cincinnati 1966, חלק עברי, עמ' קנ.
61. המדרש מצוי בשם רב בירושלמי סנהדרין י, א, כז ע"ד (השווה בבלי שם קי ע"א) - אבל שם תשובת קורח לא נמסרה. בדרך שונה מצוי המדרש גם במדרש משלי יא, כז, אבל האמור שם "חוט אחד של תכלת" אינו אלא גרסת הדפוסים; בכתבי היד לא ניתן מספר לחוטי התכלת, ראה מהר' וויסאצקי, עמ' 97 שו' 101, וחילופי הנוסח הרשומים שם.
62. כך פירש רש"י לבמדבר טז, א, בהביאו מדרש זה: "חוט אחד של תכלת פוטרה"; וזאת למרות שבתלמוד שיטת רש"י היא שהציצית טעונה שני חוטי תכלת כנגד שני חוטי לבן (כדלהלן). וכן הוא במדרש אגדה, הוצ' בובר, שם; פירושים ופסקים לר' אביגדור צרפתי שם, ירושלם תשנ"ו, עמ' רנו; תורת המנחה לר' יעקב סקילי, ב, צפת תנש"א, עמ' 529. וכך פירש בעל מתנות כהונה לבמדבר רבה שם.
63. עריכתו האחרונה של תרגום זה אינה קודמת למאה השמינית למניינם; וראה א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלם תשנ"ג, עמ' 198.
64. צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי, ב, ירושלם תשמ"ז, עמ' 59.

כמקבילים לשני חוטי הלבן, ואזי נמצא כי יניי אימץ את השיטה המשווה את חוטי התכלת והלבן; אך באותה מידה ניתן לפרש כי שניים אלה הם חוט התכלת האחד - כשהוא כפול, והרי זה כשיטה התנאית שהעלינו. נמצינו למדים שמן המקורות האמוראיים אין להוציא תשובה ברורה לשאלת מספר חוטי התכלת ביחס לחוטי הלבן.⁶⁵

4. מניין חוטי התכלת אצל גאונים וראשונים

בספר השאלות (מהר" הנצי"ב סי' כזו; מהר" מירסקי סי' קמד, עמ' לט) מצינו:

דמחייבין דבית ישראל למרמא חוטי דתכלתא על ארבע כנפתא דכסותהון, דכתיב "ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם" וגו'. מצוה בתכלת, ואי ליכא תכלת רמי לבן ושפיר דמי, דתניא: ר' יצחק אמר משום ר' נתן שאמר משום ר' יוסי הגלילי שאמר משום ר' יוחנן בן נורי: אין לו תכלת, מטיל לו לבן. ותניא אידך: היה ר' מאיר אומר גדול עונשו של לבן יותר משל תכלת וכו'.

לכאורה נראה מלשונו שלכתחילה אין כלל חלוקה בין תכלת ללבן, אלא כל החוטים תכלת הם, ורק בדיעבד, כשאינן לו תכלת, מטיל לבן! הואיל והדבר נראה בלתי אפשרי על-פי המקורות, כתב שם הנצי"ב ב'העמק שאלה' (ס"ק א): "אין הלשון מדויק, דמשמע דהמצוה בתכלת לבד, ואי אין תכלת מטיל לבן במקום תכלת; ובאמת עיקר ציצית לבן ותכלת! וצריך לומר דבא רבינו ללמדנו דרמינן חוטי לבן במקום תכלת, ולא... שנותן חוטי לבן לבד ודיו". ברם, אף שהסברו של הנצי"ב אפשרי שיכול להתישב במשפט השני של השאלות ("ואי ליכא תכלת" וכו'), הרי במשפט הראשון נאמר שהמצווה אינה אלא להטיל חוטי תכלת⁶⁶ - וכי חוטי הלבן להיכן הלכו? ואמנם, אף בספר המצוות הערבי של רב סעדיה גאון, פרק תשיעי, מצינו בזה הלשון (בתרגום ר"נ סבתו)⁶⁷:

חייב אותנו שנעשה בכנפות טליתנו ציציות מתכלת, והן שמונה חוטים.

הרי שלא הזכיר את הלבן כלל, ומשמע שכל שמונה החוטים מתכלת הם; והוא ממש כתחילת דבריו של השאלות. לכאורה נראה אפוא שהיתה אצל הגאונים שיטה

65. גם באגדת אסתר, מהר" בובר, פרשה ה, יא (כז ע"ב) נזכר "חוט אחד תכלת" - וכבר ידוע שחיבור זה אינו מקור חז"לי, כי מדובר במדרש הגדול של ר' דוד עדני; וראה הספרות שרשמו י' תבורי וא' עצמון, מדרש אסתר רבה, ירושלם תשע"ה, עמ' לד הע' 70.

66. ואף זה כשלעצמו יכול היה להתפרש ככינוי לציצית כולה (והדבר רווח, ראה במאמרי דלעיל הע' 54, עמ' 307 והע' 154), אך הואיל ובהמשך הרצוף נאמר "מצוה בתכלת, ואי ליכא תכלת רמי לבן", הרי שלתכלת ממש נתכוון.

67. עומד לצאת לאור (בידי יד בן צבי) עם ביאורים מאת הרב חיים סבתו; תודתי נתונה לידידי ר"ח סבתו שנתן בידי את החומר טרם פרסומו.

שאינה מעמידה את התכלת והלבן כשני ענפים של המצווה, אלא לתפיסתם המצווה ביסודה מתמצה בתכלת, והלבן אינו אלא תחליף. מניין לקוחה שיטה זו?

יש לציין כי לפני מעט יותר ממאה שנה נתגלתה גרסה חדשה במשנת ראש פרק התכלת, עם פרסום מקצת חיבורו של רב שמואל בן חפני גאון, ספר דיני מצות הציצית⁶⁸. שכן במשנה שם שנינו: "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת"⁶⁹. ובגמרא (שם לה, א) הובאה ברייתא המציגה מחלוקת בדבר: "וראיתם אותו - מלמד שמעכבין זה את זה, דברי רבי; וחכמים אומרים אין מעכבין"⁷⁰. ברם, בפרק העשירי בספרו של רב שמואל בן חפני מובאות שלוש דעות בדבר - על-פי גרסתו במשנה. על השאלה "אם בהעדר התכלת יעדר חיוב הציצית" משיב הגאון:

נשתנו דעות הקדמונים בזה לג' אופנים. האופן הראשון הוא מאמר סתם המשנה, היינו סתם מתניתין: **התכלת מעכבת את הלבן**, והלבן אינו מעכב את התכלת... והאופן השני הוא מאמר רבינו הקדוש שנקרא ר'... מלמד שמעכבין זה את זה, דברי רבי. והאופן השלישי הוא מאמר הרבים בברייתא: וחכמים אומרים אין מעכבין.

גרסה חדשה ומפתיעה זו במשנה מלמדת על שיטה הרואה בתכלת ובלבן שני חלקים בלתי שווים במצווה, כי התכלת היא עיקר המצווה: בלי תכלת אין מקום ללבן - אך מצות התכלת מתקיימת גם בלא לבן⁷¹. ברם, גם אילו פסקו השאלות ורס"ג כתנא קמא אליבא דגרסה זו, הרי לא נאמר כאן אלא שהתכלת הוא החלק העיקרי בין שני חלקי המצווה, אך עדיין אין בכך מקור לטעון - כעולה לכאורה מדברי השאלות ורס"ג - שלכתחילה אין כלל מצווה בלבן, ולא בא הלבן אלא כתחליף לתכלת. שיטה זו נראית כסותרת את מכלול המקורות בנידון, המזכירים את הלבן כחלק בלתי נפרד ממצות הציצית⁷².

68. J. Israelsohn, "Buch der Gesetze über das Gebot der Schaufäden", *Hakedem*, 3 (1909), pp. 42-43. הציטוט דלהלן לקוח מתרגומו של ר"ש קרויזר לעברית, בתוך ספרו של ר"א טבגר (לעיל הע' 2), שהוציא את חיבורו של ר"ש בן חפני בשלמות, עמ' רסו-רסז.

69. וכן בתוספתא שם ו, יג, מהד' צוקרמנדל עמ' 520: "התכלת והלבן אין מעכבין זה את זה".

70. השווה מסכת ציצית, ד (עמ' נא), ובחילופי הנוסח שם.

71. לגרסה זו לא מצינו לפי שעה חבר, אך עצם הסברא - שהתכלת עיקר ביחס ללבן - כבר נאמרה; ראה למשל סמ"ג, עשה כו; שו"ת הרא"ש, כלל ב סי' ח, וראה עוד לעיל הע' 1, ועוד. לדעה הפוכה, שהלבן עיקר, ראה לדוגמה רבנו בחיי, כד הקמח, ציצית (מהד' רח"ד שעוועל עמ' שמז).

72. ר"א טבגר, כליל תכלת (לעיל הע' 2), עמ' ע, ביקש להוכיח כשיטת השאלות מסוגית יבמות ד ע"ב: שם נתבאר שאילולא נאמר "צמר ופשתים" בסמיכות למצות ציצית, היינו

בשל חומרת הקושי שמא יש לומר שבלשון "תכלת" לא נתכוונו גאונים אלה לצבע, אלא לחומר - צמר, שהרי כידוע אין תכלת אלא מצמר; שכן שיטת הגאונים היא שאין יוצאים ידי מצות ציצית - גם בחוטי הלבן - אלא בצמר⁷³. ברם, הדברים עדיין רחוקים, והסבורים שחוטי הציצית כולם טעונים צמר לא הכשירו חוטים שאינם מצמר אף כשאינו לו צמר; וצריך עיון גדול.

לשאר הראשונים מכל מקום אכן פשוט שיש בציצית הן מצות תכלת והן מצות לבן, אלא שנחלקו במניין החוטים הנדרשים לכל אחד מן המינים: שיטת המיוחס לרבנו גרשום, רש"י ורוב ראשונים ההולכים בעקבותיהם היא שמניין חוטי התכלת שווה למניין חוטי הלבן - שניים ושניים⁷⁴. ואילו שיטת רב שמואל בן חפני גאון⁷⁵, בעל

מסיקים שאין נותנים תכלת אלא לבגד מצמר, שהרי נאמר "ונתנו על ציצית הכנף", ולשון זה נדרש שהציצית תהא דווקא ממין הכנף. לטענת ר"א טבגר אין הדבר אמור אלא בלבן, שהוא "ציצית הכנף", אבל הציווי הנוסף, ליתן פתיל תכלת, צריך היה לחול אף כשאינו ממין הכנף; ומכאן עולה שאין הציצית אלא תכלת בלבד, ועל כן דרשת "מין כנף" חלה על התכלת. אך דיוק זה אינו הכרחי, כי הואיל ולאחר הציווי על התכלת נאמר "והיה לכם לציצית" נמצא שהתכלת כלולה בציצית, ועל כן הכתוב "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" היה מתפרש שאין נותנים תכלת אלא כאשר הציצית כולה, לרבות התכלת, היא ממין הכנף (וראה להלן הערה הבאה). ומכל מקום, רחוק מאד לדחות מכוח דיוק זה את כל המקורות הרבים שמהם עולה מצות הלבן, והוא הדין באשר לשאר הסייעות שניסה ר"א טבגר, שם עמ' עא-עג, לסייע את שיטת השאילתות.

73. ראה תשובות הגאונים החדשות, מהד' עמנואל סי' קמ, ושם הע' 40 צוינו כל הבאותיה (בשם רב נטרונאי, רב פלטוי או רב האי); רבנו חננאל לשבת כז ע"ב; ר' ברוך אלבאליה (מגדולי תלמידי הרי"ף, שחלק בזה על רבו), תשובות הגאונים החדשות, סי' קמא (תרגום מקוצר מן המקור הערבי שרובו אבוד), ולמידע הביבליוגרפי ראה שם הע' 1-2.

74. הפירוש המיוחס לרבנו גרשום הובא בשיטה מקובצת למנחות לח ע"א, מהד' אילן עמ' 174; רש"י שם לח ע"א, ד"ה התכלת, ובמקומות נוספים; תוספות שם, ד"ה התכלת, ובמקומות נוספים. ראשונים הרבה מהלכים בעקבות זאת, רובם מן התחום האשכנזי-צרפתי, אך לא כולם; ראה למשל נציגים של פרובאנס, ספרד ואיטליה - ר"י מלוניל לברכות ט ע"ב, וכן בראש הל' ציצית; העיטור, הל' ציצית, מהד' רמ"י סז ע"ג; רשב"א ליבמות ד ע"ב; רי"ד, הל' ציצית, ירושלם תשל"א, עמ' תפא, וכן בפסקיו למנחות לט ע"ב, ירושלם תשנ"ג, עמ' צה, ובתשובותיו, סי' סא, ד"ה וטלית (=ספר המכריע, ערך פח). אך בעוד שבאשכנז לא מצינו לפי שעה חולק על שיטת רש"י, הרי בכל הארצות הנזכרות מצינו דעות חולקות, כדלהלן הע' 75-78.

75. בספרו דיני מצות ציצית, פרק ד, לעיל הע' 2, עמ' רמט-רנ: "והחוט שאמרנו שהוא ארוך יותר יהיה תכלת בזמן שהתכלת מצוי". מכאן שהחוט הכורך הוא התכלת, כשיטת הרמב"ם (דלהלן 6), שאמנם הזכיר בתשובתו כסמך את רב שמואל. לאמתו של דבר, לא מפורש בדברי רב שמואל שאין חוטי תכלת נוספים, אך מעצם קביעתו שעל החוט הכורך להיות

הערוך (שסביר כי מקורו בפירוש רבנו חננאל)⁷⁶, הרמב"ם והראב"ד וסיעתם היא שְׁחוֹט התכלת אחד הוא; אלא שהרמב"ם וסיעתו סבורים שצובעים בתכלת רק את

דווקא תכלת משתמע כשיטת הרמב"ם, שאין התכלת והלבן שני חלקים מקבילים במצוֹת הציצית, אלא שעניין התכלת הוא הכריכה, ומכאן שאמנם חוט אחד הוא. המהדיר, ר"א טבגר, שם הע' 50, סבר ש"קצת משמע" כי שיטת הגאון כרמב"ם, שרק מחצית החוט נצבעת תכלת, ולא כראב"ד וסיעתו שכל החוט הרביעי הוא תכלת; אבל באמת נראה מלשון הגאון כראב"ד, שהרי "החוט... שהוא ארוך יותר" אינו מתייחס למחצית החוט אלא לכולו, ועליו נאמר ש"יהיה תכלת". כך גם בפירוש אנונימי לרי"ף הל' ציצית: "התכלת, הפתיל, ילפף על דבר שהוא גדיל" (י"צ שטמפפר וי' גוברמן, "פירוש הלכות ציצית לרי"ף מן הגניזה", חצי גבורים, ז [תשע"ד], עמ' צט ומקור ערבי - שם עמ' קג) - משמע שהחוט הכורך הוא תכלת דווקא, כשיטת רשב"ח, אך אין להסיק מכאן אם החוט כולו צבוע תכלת, או רק מחציתו. וראה גם שם עמ' קב. קטע זה נתפרסם תחילה בידי ר"א טבגר (לעיל הע' 2), עמ' רפה-רצה, אלא שהוא סבר שבפירוש הגמרא מדובר, ראה שטמפפר וגוברמן שם, עמ' צו. אף בפירושו לתורה של ר' יהודה ה' בלעם (איש ספרד במאה הי"א למניינם) נראה שעניין התכלת הוא הכריכה; ראה מ' פרץ, פירוש במדבר ודברים [מן כתאב אלתרג'יח] ליהודה בן שמואל אבן בלעם עם תרגום עברי, מבוא והערות, עבודת מ"א באוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ל, עמ' 78 (מקור ערבי - עמ' 28). יש להעיר כי בנוסף להיותו של חכם זה מ"אנשי התבונה מן המפרשים" למקרא, כתיאורו בידי הרמב"ם (מאמר תחיית המתים, מהד' ר"י שילת, אגרות הרמב"ם, ירושלם תשמ"ז, עמ' נט), הוא נודע גם כאיש הלכה; ראה ר' משה ה' עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהד' הלקין עמ' 74-75.

76. הערוך, ערך תכלת: "בפ"ק בברכות: 'בין תכלת ללבן - בין תכלת שבה ללבן שבה, פי' שיש ו' חוטין של צמר לבן וב' חוטין של צמר הצבועין בתכלת, ואחד מאותן שנים הוא שכורך על הז', ואין ניכר אלא ביום. ירושלמי: 'כיני מתניתא בין תכלת שבה ללבן שבה, מ"ט דרבנן? וראיתם אותו - מן הסמוך לו, ומ"ט דר' אליעזר? וראיתם אותו - כרי שיהא ניכר בין הצבועין'. ותכלת וכתתן שניהן צמר צבוע בשני מינין. בפ' אחרון דכלאים תנן: 'אין הכהנים לובשין לשמש בבית המקדש אלא צמר ופשתים', שמע מינה תכלת וארגמן ותולעת שני שלשתן צמר הן וצבוע באלו ג' מינין, זה פי' רבנו חננאל ז"ל". ב"מ לוין, ליקוטי ר"ח שבאוצר הגאונים לברכות, עמ' 7, ואחריו ר"ד מצגר בפירוש ר"ח לברכות במהדורתו, עמ' יז, ייחסו לר"ח את תחילת דברי הערוך דלעיל, אך יש לידע שמאזכרו של ר"ח בסיום הדברים אין ללמוד כן: תחילה, יש שם חילופי נוסח, ובחלק מעדי הערוך לא נזכר ר"ח, אלא ר' דניאל ב"ר יחיאל; קאהוט במהדורת הערוך שלו, עמ' רכו והע' 6, העדיף את הגרסה האחרונה מפני שראשונים הביאו את תחילת דברי הערוך בשמו, ולא בשם ר"ח, אך גם גרסה זו אינה נקייה מקושי, שכן ר' דניאל ב"ר יחיאל אינו אלא אחיו של בעל הערוך, ואף שגם במקום אחר (ערך לוף) הביאו בלא ציון האחוה (שלא כשאר שלושת המקומות שבהם הובא בספר הערוך, ראה מבואו של קאהוט, עמ' XIV), מכל מקום בכל המקומות הללו בעל הערוך אינו מזכיר את שם אביהם, ונמצא שאזכורו בגרסה השנייה (ובלא לומר 'אבינו ר' יחיאל' או כיו"ב) אף הוא מתמיה (ואמנם, בעיקרי התלמוד שציין קאהוט שם הגרסה היא:

מחצית החוט, היא המחצית שכורכים בה את שאר החוטים, ונמצא הענף כולל שבעה חוטי לבן וחוט תכלת אחד⁷⁷, ואילו הערוך והראב"ד וסיעתם מקיימים חוט תכלת אחד שלם, ונמצא הענף כולל ששה חוטי לבן ושני חוטי תכלת⁷⁸. וכבר הוזכרו (לעיל

"זה פי' ר' דניאל" - ותו לא). מכל מקום, אפילו קבענו שהגרסה הראשונה אמת, אין הדברים מתייחסים למספר חוטי התכלת והלבן, אלא להמשך הדברים בערוך שם, בפירושה של משנת כלאים שהובאה שם (ואף מכאן קצת סיוע לגרסת "ר' דניאל", שכן גם שאר דברי ר' דניאל המובאים בספר הערוך עוסקים בפירושי זרעים). ולמרות כל זאת, עדיין אפשר ואף מסתבר כי הפסקה הנוגעת לענייננו אכן לקוחה מר"ח, כדרכו הרווחת של בעל הערוך להתבסס על פירושי ר"ח בלי אזכור שמו.

77. בהל' ציצית א, ו כתב הרמב"ם: "יהיה אחד משמונת החוטין חוט תכלת, והשבעה לבן". וכתב שם הראב"ד בהשגותיו: "א"א, טעות הוא זה, אלא השנים תכלת והששה לבן". מלשון הראב"ד אין להכריע אם נתכוון שנפלה טעות סופר בדברי הרמב"ם, או אם הרמב"ם טעה בדבר; אבל ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהד' אורבך, ג, עמ' 224, כתב שדברים אלה ברמב"ם אינם אלא טעות סופר, ואף הרמב"ם מודה ששני חוטי תכלת הם וששה לבן. ברם, חכמי לוניל הפנו את השגת הראב"ד כשאלה לרמב"ם, ובתשובתו (לעיל הע' 18) כבר ביאר את הדברים כאמור בפנים. בעקבי הרמב"ם הילכו, כצפוי, ר' אברהם בנו, המספיק לעובדי ד', מהד' דנה עמ' 273, ור' פרחיה ב"ר נסים, גיטו של ר' אברהם בן הרמב"ם, בפירושו לרי"ף שבת, מהד' הירשפלד-שושנה עמ' 61 (וראה שם הע' 145). כן העתיק את לשון הרמב"ם ר' יעקב חזן, עץ חיים, הל' ציצית, ב (מהד' ברודי עמ' קמו-קמז). אפשר שזו גם כוונת ר' שלמה בן היתום בפירושו למו"ק יט ע"א (ברלין תר"ע): "תכלת - דבר מועט, חוט אחד, שכל החוטין נקראו ציצית וארבעה צריכין להיות, ומכניסן בכנף בגדו וכופלן יהיו שמנה, ומהן אחד צבוע תכלת". לכאורה לשון "מהן" מוסב על "שמנה", ואם כך הדבר, הרי כאן חכם יחיד שלא מחוג המושפעים מן הרמב"ם שנקט כשיטתו; אך קשה לשלול לחלוטין את האפשרות שכוונתו לחוט אחד שלם מן הארבעה שהזכיר תחילה, כשיטה דלהלן הערה הבאה. וראה ר"י אברבנאל בפירושו לבמדבר טו, לט (מהד' שביב עמ' 142): "היו החוטים שמונה, ועם הפתיל תכלת תשעה". אבל לדבריו שהתכלת הוא חוט תשיעי לא מצינו יסוד (ואפשר שהדבר כרוך בשיטתו דלעיל הע' 1, שאין תכלת אלא מצווה מן המוכרח).

78. לערוך ולראב"ד ראה לעיל הע' 76-77; וכך היא גם שיטת רבנו הלל בפירושו לספרי לדברים, פסקה רלד, שכתב כי מטילים בטלית "חוטי לבן" ו"חוט תכלת", והוא כגרסתו בספרי לבמדבר דלעיל: "ג' חוטין של צמר לבן ורביעית של תכלת". כך כתבו גם ר"מ המאירי, בית הבחירה ליבמות ה ע"ב, והרי"א בפסקיו, הל' ציצית ח (ירושלם תשנ"ב, עמ' רכג). על ר"ש בן היתום ראה בהערה הקודמת. שיטה זו הובאה כאפשרות אחת אצל הסמ"ג, עשה כו, ובפירושו רבנו בחיי, לעיל הע' 18; אך בעוד שהאפשרות הנוספת אצל הסמ"ג היא כשיטת רש"י, הרי רבנו בחיי מזכיר כאפשרות נוספת את שיטת הרמב"ם, ואת שיטת רש"י לא הביא, וכך גם בחיבורו כד הקמח (לעיל הע' 71). גם בארחות חיים, הל' ציצית, סע' יא-יב, הובאה מחלוקת הרמב"ם והראב"ד - ואילו שיטת רש"י לא הובאה. בעל כפתור ופרח,

(2) דברי ינאי, שקדם לכל החכמים שנזכרו כאן, והוא הזכיר "שני חוטי תכלת": אפשר לפרשו כשיטת רש"י (שניים מתוך ארבעה), אך באותה מידה ניתן לפרשו כשיטת הראב"ד (שניים מתוך שמונה). שיטת הרמב"ם, לעומת זאת, אינה מתיישבת עם דברי ינאי.

5. ליסודה של שיטת רש"י וסיעתו

כדי שיהא בדינו לבחון לאן נוטים הדברים במחלוקת המשולשת שתוארה בסעיף הקודם, עלינו לעיין ביסודן של השיטות השונות, ונפתח בשיטה הרווחת, שיטת רש"י וסיעתו. ברי שדעה זו, כי מספר חוטי הלבן והתכלת שווה, מנוגדת לגרסתם המקורית של מדרשי ההלכה, כפי שנתבררה (לעיל 2). מה היה אפוא מקורה שלשיטה זו? רש"י אמנם כתב "דמצוה לתת תכלת ב' חוטין ולבן ב' חוטין"⁷⁹ בציצית, כדמפרש לקמן (מנחות לח, א, ד"ה התכלת) – אבל דבר זה לא נתפרש לא לקמן ולא לעיל⁸⁰; וכבר האריך ר"ד זק"ש לתמוה על מקורה של שיטה זו, וסיים: "אך שיהא שנים לבן ושנים תכלת לא נזכר כלל בגמרא שלנו, וצע"ג"⁸¹.

ברם, נראים הדברים שכוונת רש"י למדרש שבגמרא (לעיל 3), "גדיל – שניים, גדילים – ארבעה", שממנו הסיקו חכמים – החל, כאמור, מן המיוחס לרבנו גרשום – כי מספר חוטי הלבן והתכלת שווים, כדברי התוספות (מנחות לח, א, ד"ה התכלת): "גדיל שניים גדילים ארבעה דדרשינן מיניה שניים לבן ושניים תכלת". אין כוונת התוספות למדרש המצוי בדברי חז"ל, שהרי אין מדרש שכזה, והם עצמם מתדיינים בהמשך דבריהם שם מניין עולה הדבר:

פרק ט, מעתיק את לשון הרמב"ם בראש הל' ציצית, שם מפורש שחוט התכלת אחד הוא, אך לא העתיק את ההמשך, שאינו אלא אחד משמונה, ואין אפוא לידע אם הכריע בין הרמב"ם לראב"ד. אף בעל החינוך, מצווה שפו, מבחין בין "חוט צמר" של תכלת לבין "חוטין של לבן", ואף הוא סבור "שכורכין חוט התכלת על הלבן", אך אין בדבריו רמז שרק מחצית החוט צבועה תכלת. והוא הדין הרלב"ג בפירושו לבמדבר טו, לח (מהד' ברנר-כהן עמ' 159-161), המזכיר פתיל תכלת יחיד שבו כורכים את שאר החוטים, אך אינו אומר שרק מחצית החוט צבועה תכלת. כך גם בזוה"ק, שלח, קעה ע"ב, שם נאמר על התכלת: "והיא חוטה חד", והוא מתפרש בין כרמב"ם בין כראב"ד; אך כבר ציין אדמו"ר מראדזין (לעיל הע' 4), נב ע"א-נג ע"ב, שמפתבי שאר מקובלים עולה כשיטת הרמב"ם. [בעל משך חכמה לבמדבר טו, לח ייחס גם לר' משה הדרשן את השיטה שחוט התכלת אחד הוא – אך זאת על יסוד הגהה שהגיה בהבאת דברי ר"מ הדרשן בידי רש"י שם, ולפי שעה לא מצינו יסוד להגהה זו].

79. ג' התיבות האחרונות נשמטו בדפוס, מפני דילוג הדומות ("חוטין" – "חוטין"), והושלמו לנכון בשיטה מקובצת שם.

80. וכבר עמד על כך בעל "ישר וטוב" למנחות שם, ונדהק בביאורו.

81. ר"ד זק"ש, חמדת דניאל למנחות, ירושלם ת"ש, ראש פרק התכלת.

ואם תאמר, ומגלן דבעינן ב' חוטיין לבן וב' חוטיין תכלת, דילמא אגדילים קפיד קרא, אפילו חד מהאי וג' מהאי? ויש לומר, כיון דתרי מיני בעי רחמנא סברא הוא שיהו שויין⁸².

וכוונת דבריהם נראית ברורה: הואיל והוכרע בגמרא שכלל חוטי הציצית אינם אלא ארבעה (ראה לעיל 3), נמצא ש"גדילים" האמורים בחומש דברים (שנדרשו בגמרא כארבעה) אינם עניין ללבן בלבד (כשיטת הספרי ובית שמאי, לעיל 1-2), אלא כוללים הם את שני המינים האמורים בבמדבר, התכלת והלבן כאחד (כשיטת ספרי זוטא, לעיל 1, ובית הלל לפי ביאורנו לעיל 2). ומהכללה זו הבינו ראשונים אלה שבמהותם כל החוטים עניין אחד הם: התורה קבעה מצווה אחת - ליתן ארבעה חוטים בכנפות הבגד, מקצתם לבן ומקצתם תכלת⁸³; ואם כן, אכן "סברא הוא שיהו שויין"⁸⁴.

ברם, מסקנה זו מהכללת התורה את התכלת והלבן כאחד תחת המושג "גדילים" (לפי מדרש הבהבלי), אינה הכרחית. כי נוסף לכך שהדברים תלויים בהנחה ש"פתיל" אינו דווקא אחד⁸⁵, הרי יש לומר כי הכללה זו בדברים אינה מהותית אלא טכנית: לאחד שקבעה תורה בכמדבר שתי מצוות מובחנות, לבן ותכלת, כללתן התורה בפרשה השנייה כ"גדילים", שהרי שניהם אכן בגדר זה - אך לעולם ההבחנה המהותית ביניהם במקומה עומדת. ואכן מדברי בעלי התוספות נראה בבירור שלא המקורות הם שהביאום לשיטתם: זו הייתה קבועה בידיהם כמסורת, אלא שביקשו לה מקור בגמרא או בסברא. ואמנם, כבר נתברר (לעיל 1) שמדברי ספרי זוטא משתמע שהתכלת יתרה על חוט אחד (אף שלא נקבע בו מניין חוטי הלבן והתכלת), והואיל וברייתא זו

82. בהמשך הדברים מבקשים התוספות מקור נוסף, מתוך ההנחה ש"פתיל" האמור בתכלת גדרו שניים, אך הם עצמם דחו הצעה זו. וראה לעיל הע' 18.

83. ולשון "על" ("ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת") לא ילמד לפי זה על הבחנה מהותית בין החוטים, אלא שקבעה תורה להקדים את הטלת הלבן לתכלת; וכאמור בתוספתא מנחות ו, יג (עמ' 520), והובא בבבלי שם לח ע"א: "מצוה שיקדים לבן לתכלת". השווה ר"מ המאירי ליבמות ד ע"ב, בעקבות הראב"ד בהשגתו לרמב"ם, ציצית ב, ח: "שהתכלת ראוי לבוא על הציצית, ר"ל שיהא התכלת אחרון". ואילו ספרי זוטא דורש, כפי שראינו לעיל 1, את הכתוב "פתיל תכלת" ככולל את שני המינים, פתיל שהוא לבן וכן תכלת, ונמצא מעמדם שווה.

84. בספר יראים (השלם, סי' תא) נאמר: "ואמרה תורה 'ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת' - פירוש, תן תכלת בלבן כשיעור הלבן". הדברים מוצגים כפירוש לכתוב, אך מדרש חז"לי שכזה אינו קיים, ונראה שלאמתו שלדבר סברת התוספות היא המצווה ביסוד הדברים: התורה ציוותה הן על לבן והן על תכלת, ומן הסתם מושווים הם זה לזה.

85. ולדעה המנוגדת ראה לעיל הע' 18. בספרי זוטא אכן נתבאר כאמור ש"פתיל" היינו לבן, וברי אפוא שאינו אחד.

שלספרי זוטא הובאה במחזור ויטרי, אפשר שעל פיה קבעו קדמוני אשכנז וצרפת את שיטתם; אלא שבהשראת מדרש הבבלי דייקו בה: ארבעה חוטים הם סך הכול, והללו מתחלקים שווה בשווה בין הלבן לתכלת.

אלא שכל זאת עומד בניגוד לשיטת הספרי לדברים (לעיל 1) ובית שמאי (כפי שנתבאר לעיל 2), שהתכלת והלבן שני עניינים מובחנים הם: פרשת גדילים שבתורה מיוחדת למצווה הנבדלת של לבן, ועל גביה מיתוספת מצות התכלת (כעולה גם מפשט הכתובים בבמדבר); התכלת אינה אפוא חלק מן הגדילים. ואמנם, בעלי התוספות הכירו בכך ששיטת מדרשי ההלכה מנוגדת לשיטתם, אך הואיל ושיטתם נראתה להם עולה מן התלמוד, דחו את השיטה המנוגדת, כדבריהם בהמשך שם:

וצריך לומר שחולק [=הספרי] על הש"ס שלנו, דמשמע דחד מתכלת מהני.

בעל יפה עיניים, על אתר, העיר כנגד דברים אלה של התוספות: "ואין כאן מחלוקת על הש"ס שלנו!" ורצה לומר: בתלמוד לא נתפרש בשום מקום כשיטת התוספות שיש צורך ביתר על חוט אחד של תכלת⁸⁶. אך אף על פי שאמת היא, מכל מקום צדקו בעלי התוספות שביסוד הדבר יש כאן מחלוקת בין מדרש "גדילים ארבעה" שבש"ס (התואם לשיטת ספרי זוטא) לבין שאר מדרשי ההלכה: כי ממדרשי ההלכה עולה, כמבואר לעיל, שדווקא בית הלל סברו ש"גדילים" כוללים הן את הלבן והן את התכלת, אבל בית שמאי נחלקו על כך, וכשיטת בית שמאי נקבעה הלכה: "גדילים" אינם מכוונים אלא ללבן, ועל כן אינם אלא שלושה, ולא ארבעה; ולא הגענו לארבעה אלא בצירוף חוט אחד של תכלת.

כדרך שבעלי התוספות דחו את שיטת בית שמאי כפי שהוצגה במדרשי ההלכה, כך מצינו שר' אברהם ב"ר עזריאל, בעל ערוגת הבושם, דחה את תפיסת הספרי המקבילה, ש"גדילים" כוללים רק את הלבן - אלא שפסקה זו בספרי לא הייתה כנראה מופרת לו. במסגרת ביאורו לפיוטו של ר' שלמה בן גבירול 'שש מאות נקראות' העוסק בהלכות ציצית⁸⁷, כתב בעל ערוגת הבושם (מהר" אורבך עמ' 213):

ובלקח טוב ראיתי: "גדילים תעשה לך" - זה לבן, ומניין להביא את התכלת? שנאמר "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת". ומשגה הוא, מדאמרינן בראש התכלת: "כתיב הכנף כתיב פתיל תכלת", אלמא דלבן מ"על ציצית הכנף" נפיק,

86. אף הנצי"ב בביאורו לספרי דברים, כי תצא פסקה כד, ד"ה בית שמאי, העיר: "הם [=התוספות] לא כתבו שום ראייה מהגמ' לדבריהם ז"ל נגד הספרי! מתוך כך הציע הנצי"ב שכוונת התוספות דווקא לשיטת בית הלל בספרי, הדורשים שלושה חוטים, שלדעתם אין אלא חוט תכלת אחד. ברם, עדיין לא מובן מה ניגוד מצאו התוספות בין הבנה זו בדעת בית הלל לתלמוד, המהלך בשיטת בית שמאי.

87. ראה ד' ירדן (מהר"ד), שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, ב, ירושלם תשל"ג, עמ' 584-582.

ולא מגדילים. ותו, אי "גדילים תעשה לך" דווקא אלבן, אם כן הא דנפקא לן מניין חוטיין מלשון גדילים, היינו מלבן ח' חוטיין בלא תכלת!

דברי בעל לקח טוב שדחה בעל ערוגת הבושם הרי אינם אלא העתקה מן הספרי לדברים (לעיל 1); אלא שבעל ערוגת הבושם כנראה לא הכיר פסקה זו מן הספרי, ודחה את הקביעה ש"גדילים" מוסב רק על הלבן מתוך כך שהמניין הכולל של חוטי הציצית נלמד מ"גדילים ארבעה", ואם "גדילים" אינם אלא הלבן, הרי צריך להוסיף על הארבעה את התכלת⁸⁸! ואמנם לפי ביאורנו, מניין ארבעה חוטים שקבעו בית שמאי אינו עולה ממדרשו של סתמא דבבלי "גדילים ארבעה", אלא מהוספת חוט התכלת לשלושת חוטי הלבן שרק הם מכוונים ב"גדילים". ואילו דברי בעל ערוגת הבושם מצטרפים לדברי התוספות, בדחייתם את תפיסת מדרשי ההלכה לטובת התפיסה שהעלו ממדרשו של הבבלי, תפיסה שמצאנו לה כאמור מקור חלקי בספרי זוטא.

6. לכירור שיטת הרמב"ם

מיד בתחילת הל' ציצית, הל' ג, הציג הרמב"ם את שיטתו, המנוגדת תכלית ניגוד לזו של רש"י וסיעתו:

נמצאו במצווה זו שתי צוויות⁸⁹ – שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרוך על הענף חוט תכלת, שנאמר "ועשו להם ציצית", ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת⁹⁰.

הרמב"ם לא הביע דעה ביחס למשמעות "גדילים", אבל כבר כתובי במדבר מתחלקים לשיטתו לשני צוויות נבדלים: הענף הלבן עניינו לצאת מכנף הבגד, ועליו נאמר "ועשו להם ציצית"; וכנגדו התכלת, שעניינה שונה מעיקרו: אין היא חלק משאר חוטי הענף, אלא תפקידה להיכרך על הענף, והוא משמע הכתוב "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת". מתוך כך ברי שאין מדובר אלא בחוט תכלת בודד, וכדברי הרמב"ם בתשובתו לחכמי לונגיל: "פתיל' – אחד ולא שניים"⁹¹.

88. בעל ערוגת הבושם דחה בהמשך ראייה זו בטענה ש"גדילים ארבעה" מכוון לשני חוטים, שבהכפלתם יוצרים ארבעה; ומתוך השוואת התכלת ללבן יש להוסיף עוד שני חוטי תכלת, הנכפלים אף הם לארבעה. ברם, אם "גדילים" מוסב רק על הלבן, כבר אין מקור להצריך מספר זהה של חוטי תכלת, כפי שנתבאר בפנים.

89. לשון ייחודי זה נקט הרמב"ם כדי להימנע מלומר "שתי מצוות", שהרי מיד בהמשך (הל' ה) הוא מטעים ש"אינן שתי מצוות, אלא מצות עשה אחת". לחילופי הנוסח שנולדו מייחודו של לשון "צוויות", ראה ילקוט שינויי נוסחאות שברמב"ם מהד' פרנקל שם.

90. וכבר פירש הרמב"ם דברים אלה ממש בפירושו למשנת מנחות ד, א.

91. לעיל הע' 18.

אך הואיל ולשיטתו אין תפקיד התכלת אלא להיכרך על חוטי הענף, אך מאידך גיסא אימץ את קביעת התלמוד שארבעה חוטים נכללים בענף, הרי מכאן עלתה שיטתו הייחודית שלרמב"ם שרק מחצית החוט נצבעת בתכלת - היא המחצית הנדרשת לכריכת הענף; אבל המחצית השנייה אינה נדרשת אלא להשלמת ארבעת חוטי הציצית בכללם, ואינה טעונה אפוא תכלת.

כבר העירו אחרונים כי שיטה זו, שבין הראשונים כמעט לא מצאנוה מחוץ לחוג הרמב"ם⁹², אינה מתיישבת בנקל עם לשון מדרשי ההלכה ש"שלשה של צמר ורביעית של תכלת": משמעותם הפשוטה שלדברים היא ודאי שהתכלת חוט אחד שלם הוא, במקביל לשלושת חבריו, ולא מחצית החוט⁹³. ואילו בתלמוד הרי לא נקבע אלא מספרם הכולל של החוטים, אבל חלוקתם לפי צבעים לא נזכרה⁹⁴.

ברם, יסודה של שיטת הרמב"ם, שכריכת הענף היא עניינה של התכלת, כבר נאמר בידי רב שמואל בן חפני בחיבורו על הל' ציצית⁹⁵, והרמב"ם אמנם מסתמך עליו בתשובתו האמורה. נראה אפוא שהרמב"ם הסיק מיסודו של רב שמואל בעניינה של התכלת שאין בה צורך אלא למחצית החוט, ואף למסקנה זו מצא לו מקור. כך למדנו בחיבור 'משנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי' (פרשה שמינית, מהד' ענלאו עמ' 284):

כמה חוטין הוא נותן בה? שמונה, כנגד שמונת ימי המילה שנצטוו עליה אברהם אבינו. ד"א: כנגד שמונה רקיעים שעד כסא הכבוד - שבעה שעד החיות ואחד על גביהן, שנאמר "ודמות על ראשי החיה רקיע".

92. ראה לעיל הע' 77.

93. ראה למשל ר"ד פארדו, ספרי דבי רב על הספרי לבמדבר, פסקה קטו: "וכפי זה [=כאמור בספרי] נראה דהיינו כסברת הראב"ד דקאמר דחוט שלם, דהיינו שניים מהשמונה כשהם כפולים, צריך שיהא מתכלת, ודלא כהרמב"ם". וראה עוד להלן הערה 120.

94. בעל אור שמח לרמב"ם על אתר ביקש אמנם להביא "קצת ראייה" לשיטת הרמב"ם מן הירושלמי כלאים ראש פרק ט, שמקשה מה טעם לעניין כלאים אסורים צמר ופשתים בין צבועים ובין לבנים, ואילו לעניין נגעי בגדים אין הם מטמאים אלא כשהם לבנים. מעתה, אם נאמר שהתכלת הוא חוט שלם, נמצא הדבר מוכח שיש כלאים גם בצבועים, שאם לא כן לא היה צורך להתיר כלאים בציצית; אבל לפי שיטת הרמב"ם שרק חצי חוט צבוע בתכלת, נמצא שיש בציצית בהכרח כלאים בשל מחצית החוט שאינה צבועה, ויש אפוא מקום לדיונו שלירושלמי אם יש בצבועים כלאים. ברם, דומה שניתן לדחות ראייה זו: אמנם היה בידי הירושלמי להוכיח שיש כלאים גם בצבועים כהצעת בעל אור שמח (וכשיטת הראב"ד וסיעתו), אבל בכך לא הייתה נענית שאלת הירושלמי שם מדוע אף בנגעים אין אנו אומרים כן. ועל כך השיב שם ר' מנא בלימוד מן הכתוב בנגעים שאינם מטמאים אלא כברייתם.

95. ראה לעיל הע' 75.

כבר העלו חוקרים כי חיבור זה מאוחר הוא לימי התלמוד⁹⁶, ובענייננו אמנם נראית התלות בתלמוד מתוך עצם מניינם של חוטי הציצית כשמונה: המקורות התנאיים הזכירו כזכור שלושה חוטים או ארבעה, ודווקא בכבלי נתבאר כי הארבעה נכפלים ומגיעים לשמונה. מכל מקום, הרמב"ם ראה בחיבור זה מקור סמכותי אף בעניינים נוספים⁹⁷. והנה, כאן משמע כשיטת הרמב"ם: ה"אחד על גביהן" שנלמד מן הכתוב "ודמות על ראשי החיה רקיע" הוא ודאי התכלת, שצבעו כידוע כעין הרקיע - והנה אינו אלא חוט אחד מתוך שמונה.

ומה מקור יש לעצם יסודו של הרמב"ם, שבו הילך כאמור בעקבי רב שמואל בן חפני, כי עניינה של התכלת הוא כריכתו של הלבן? ברי כי מפשרו של מקרא אין הדבר עולה: לשון הכתוב "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" אינו מתפרש כפשרו כאומר: ופרכו את ציצית הכנף בפתיל תכלת⁹⁸. ואף לשון "פתיל", שיש במשמעו פיתול ושזירה, אינו מתייחס אל הלבן, שהתכלת מתפתלת עליו וכורכתו⁹⁹, אלא לעצמו הוא מוסב: חוט התכלת עצמו עשוי מנימים מפותלים ושזורים זה בזה. כך למדנו בספרי לבמדבר, פסקה קטו (עמ' 320):

"ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" - למה נאמר? לפי שהוא אומר "ועשו להם ציצית", שומע אני יעשה צמר כמות שהוא? ת"ל "פתיל תכלת"¹⁰⁰ - טווי ושזור. אין לי אלא תכלת טווי ושזור, לכן מניין? הרי אתה דן: הואיל ואמרה תורה תן תכלת ותן לכן, מה תכלת טווי ושזור אף לכן טווי ושזור.

96. ראה אפשטיין (לעיל הע' 7), עמ' 246-247; מ' מורשת, "ללשונה של 'משנת ר' אליעזר' או 'מדרש דל"ב מידות", בר אילן, יא (תשל"ג), עמ' 183-222. וראה עוד ספרי שמחת הרגל בתלמודם של תנאים, ירושלם תשס"ז, עמ' 211 הע' 172 (וכן במאמרי "מצוות האבות ומצוות סיני: פרשת גיד הנשה כפרק בתפיסת ההלכה של הרמב"ם", צ' הבר וכ' כהן [עורכים], מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבוד רנ"א רבינוביץ, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 630 הע' 49).

97. ראה, לדוגמה, ספר המצוות לרמב"ם, עשה ה, שם סמך הרמב"ם על חיבור זה כדי לקבוע שתפילה היא מצווה מכלל התרי"ג; וראה עוד אגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת, עמ' ריד, שם הפנה הרמב"ם לאותו חיבור כמקור לקביעתו העקרונית החשובה בהל' מלכים ח, יא, וראה על כך במאמרי דלעיל הערה הקודמת, עמ' 629-630 והע' 46-47.

98. אף שבדומה לכך ביקש לפרש הזוה"ק, ג, קעה ע"א: "ונתנו על הכנף לא כתיב, אלא ונתנו על ציצית, דרא איהו דחפי על שאר חוטיין". כאן פתיל תכלת מכסה ("חפי") את שאר החוטים, וכנראה - באמצעות הכריכה שהוא כורכם.

99. כך ביקש להסביר את שיטת הרמב"ם בעל משכנות יעקב (אורח חיים, סי' יג).

100. בשל דילוג הדומות, נשמט מכאן עד "פתיל תכלת" בעדים הרבה (לפירוטם ראה כהנא, ספרי במדבר, עמ' 835 הע' 118); לענייננו אין לכך משמעות.

הרי שהוראת הטווייה או השזירה שיש ב"פתיל" הועברה אף ללבן¹⁰¹, ונמצא שאין הכוונה שהתכלת ייכרך על הלבן, אלא שכל אחד מן החוטים בפני עצמו - תכלת ולבן כאחד - יהא טווי או שזור¹⁰².

אף זו: מן הספרי עולה כי אילו הייתה בידינו פרשת ציצית שבמדבר בלבד, לא היה מקור לעצם כריכת החוטים; כריכה זו עלתה דווקא מן הכתוב "גדילים" שבדברים, שהרי גדילה עניינה כאמור קליעה, שזירה או כריכת החוטים אלו באלו; ובפרשה זו הרי התכלת לא נזכרה כלל¹⁰³. כך מצינו בספרי לבמדבר, פסקה קטו (עמ' 318-319):

"ועשו להם ציצית" - שומע אני יעשה כולה ציצית? ת"ל "גדילים".
שומע אני יעשה כולה גדילים? ת"ל "ציצית";

101. ואילו ר' שמעון בן אלעזר בספרי זוטא (לעיל 1), שדרש "פתיל" - זה לבן, אף דרש שם: "פתיל" - זה שזור, ואף כאן אפוא על הלבן נאמר שהוא שזור.

102. הרמב"ם אמנם רואה בשזירת חוטי הציצית רשות בלבד, ולא חובה (ציצית א, י), אך גם הוא מחייב שם את טוויית החוטים; ואף לא מצינו שם שדין הכריכה נשען על לשון "פתיל". בעל משכנות יעקב (סי' יג) ביקש למצוא מקור לרמב"ם במעשה ההוא גברא ש"רמי לה תכלתא וגדילא מיגדיל" (מנחות לט ע"א-ב), שנחלקו בו רבה בר בר חנה ורב: הראשון סבור "כתיב 'גדיל' וכתיב 'פתיל' - או גדיל או פתיל", והשני סבור "לעולם פתיל בעינן, והיה 'גדילים'... עשה גדיל ופתלהו מתוכו". בניגוד לפירוש הראשונים, הציע בעל משכנות יעקב שהדיון הוא בשאלה אם חוטי הציצית יכולים להיות קלועים, כשיטת רבה בר בר חנה, או דווקא כרוכים, כשיטת רב; ונמצא שהכריכה תוארה כאן בלשון 'פתיל', ומכאן שיטת הרמב"ם שאין כורך אלא התכלת, שעליו נאמר "פתיל". ברם, נראה שפירוש זה אינו מתיישב בלשון "עשה גדיל", שהרי לשיטה זו אין לעשות גדיל - קלוע - כל עיקר. וראה גם דברי בנו של הרמב"ם ר' אברהם, המספיק לעובדי ד', שאף כי הילך בשיטת אביו באשר לתפקיד התכלת כחוט הכורך (כדלעיל הע' 77), מכל מקום כתב (מהד' דנה עמ' 271): "לוקחים אותה הטווייה שנטוותה לשם ציצת ופותלים אותה פעמיים, עד שתהא חוט ארוך פתול היטב משני חוטים, באופן שיהיה בבחינת חוט אחד עבה, כפי שנאמר על חוט התכלת 'פתיל תכלת'". אף הוא מפרש אפוא "פתיל" כתיאור החוט עצמו, ולא כתיאור כריכתו על הלבן.

103. בלא אזכורו של הספרי, כבר הסיק כך בעל משכנות יעקב (לעיל הע' 99) לדעת החולקים על הרמב"ם, אלא שמכאן ביקש לסייע את שיטת הרמב"ם: אם - בניגוד לרמב"ם - אין החוט הכורך נזכר בכתוב, מניין עלה על הדעת שחוט זה אינו ממניין חוטי הציצית, שעל כן הוצרך ר' יאשיה דמן אושא לשלול זאת ולקבוע (מנחות לט ע"א) שחוט הכרך עולה מן המניין? אך בענ"ד לא הבנתי ראייה זו, כי דומה שאדרבה, אילו דן הכתוב בחוט הכורך כשיטת הרמב"ם, וקבע אף עליו "והיה לכם לציצית", משתמע שאף הוא ממניין חוטי הציצית; אך הואיל ולא נאמר דבר על חוט זה, אפשר היה להסיק שאין הוא כלל מן הציצית, כי אין תפקידו אלא לכרוך את החוטים, אך הוא עצמו אינו בכללם. השווה חידושי ר"ז הלוי למנחות שם.

הא כיצד? שתהי גדילה יוצא מן הכנף, וציצית - מן הגדילה.

הרי מפורש שהכתוב "ציצית" כשלעצמו מתפרש כחוטים בלתי כרוכים, ורק מלשון "גדילים" למדנו שיש בציצית גם חלק כרוך. נמצא ש"ונתנו על ציצית הכנף" אין עניינו: וכרכו את ציצית הכנף [בפתיל תכלת]. אכן, הכתוב "ונתנו על ציצית הכנף" נדרש בספרי שם ללמד על אופן החיבור של הציצית לבגד - וכלל לא לעניין כריכת הענף באמצעות התכלת.

מניין אפוא נלמדה שיטה זו? כבר עמד בעל משכנות יעקב (אורח חיים, סי' יג) על סוגיית הבבלי שנראה כי שימשה ראייה לדבר. כך למדנו במנחות לט ע"א:

אמר רב: תכלת שכרך רובה כשרה, ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה, ונויי תכלת - שלישי גדיל, ושני שלישי ענף... תנא: כשהוא מתחיל - מתחיל בלבן, וכשהוא מסיים - מסיים בלבן; כשהוא מתחיל מתחיל בלבן - "הכנף" - מין כנף, וכשהוא מסיים מסיים בלבן - מעלין בקודש ולא מורידין¹⁰⁴.

ר"ש בן חפני והרמב"ם פירשו "תכלת" זו שבמימרת רב כמשמעה, ומכאן הרי עולה שהתכלת היא שכורכים בה. מתוך כך גם הברייתא נתפרשה להם כקובעת שרק תחילת הכריכות וסיומן נעשות בלבן (מן הסיבות שנאמרו בגמרא) - אך כל שאר הכריכות בתכלת, שהרי הכריכה היא כל עניינה.

ברם, כבר רש"י על אתר פירש ש"תכלת" כאן היא כינוי לציצית בכללה, כפי שמצינו בשאר מקומות;¹⁰⁵ ולפי זה אין מכאן ראייה שהתכלת היא הכרוך. ואמנם, אף הרמב"ם (ציצית א, ה) הודה שתיבת "כשרה" בשתי הפעמים שהיא מופיעה במימרת רב מתייחסת לציצית בכללה, ולא לתכלת, אך הואיל ובמימרא לא נזכרה אלא התכלת, נמצא שהיא היא הציצית בכללה¹⁰⁶. והוא הדין באשר לברייתא: זו לא קבעה אלא את תחילת הכריכה וסיומה בלבן, ואפשר שכוונתה כי שאר הכריכות יעשה כרצונו - בין בלבן ובין בתכלת או בשניהם, אך אין מן הברייתא הכרח כי חובה היא שכל הכריכות שבין התחילה והסיום יהיו תכלת¹⁰⁷.

והנה, הגדרתו של הרמב"ם לתכלת, שאינה באה אלא לשם כריכת הלבן, לכאורה מוקשית מקביעת המשנה ראש פרק התכלת (שהובאה לעיל 4): "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת". כי מצנת לבן אמנם יכולה להתקיים

104. כך היא גרסת כתבי היד; הדפוסים קיצרו, ושילבו את הטעמים בתוך המימרא עצמה תוך ביטול הכפילות.

105. וראה למשל ציוני במאמרי דלעיל הע' 54, עמ' 307 הע' 154.

106. ולא כבעל מרכבת המשנה לרמב"ם שם, שפירושו שלרמב"ם הוא פשוטה של המימרא.

107. ואמנם, כבר רב נטרונאי פירש את סדר הכריכות בדרך שונה, ובאופן שלא דווקא התכלת כורכת, אלא הלבן והתכלת לסירוגין; ראה להלן ב.

בלא תכלת, אך מה מקום לתכלת, שכל עניינה לשיטת הרמב"ם בכריכת הלבן, אם אין לבן כל עיקר? אחרונים הרבה, מר"י קארו ב'כסף משנה' (ציצית א, ד) ואילך¹⁰⁸, סברו שהרמב"ם אכן אינו מקיים הלכה זו כפשוטה, שהרי כך היא לשונו (ציצית שם):

התכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת.

כיצד? הרי שאין לו תכלת, עושה לבן לבדו.

וכן אם עשה לבן ותכלת ונפסק הלבן ונתמעט עד הכנף ונשאר התכלת לבדו - כשר.

חוסר האיזון בין שתי ההלכות בולט: באשר לתכלת שאינו מעכב את הלבן קיבל הרמב"ם את הדברים כפשוטם - אין לו אלא לבן, ומצוותו מתקיימת גם בלא התכלת. אך באשר ללבן שאינו מעכב את התכלת הוצרך הרמב"ם לאוקימת רבא (מנחות לח, ב), שמדובר דווקא כשהיה לבן, אלא שנפסק ולא נותר אלא התכלת. מכאן שאם מתחילה לא היה לו לבן, ולא נתן אלא חוטי תכלת, לא נתקיימה אף מצות התכלת¹⁰⁹. הבחנה זו ביארו אחרונים הללו על-פי הגדרתו האמורה שלרמב"ם, שאין עניינה של התכלת אלא לכרוך את הלבן, ונמצא שבלא לבן אין מקום לתכלת.

ברם, כבר הצביע הנצי"ב (העמק שאלה, סי' קכו ס"ק יא) על דברי הרמב"ם שם הל' ה:

אף על פי שאין אחד מהן מעכב את חברו, אינן שתי מצוות אלא מצות עשה אחת; והלובש טלית שיש בה לבן, או תכלת, או שניהם כאחד, הרי קיים מצות עשה אחת.

הרי שהלובש טלית שאין בה אלא תכלת ("לבן או תכלת") קיים מצות עשה! על כן החליט הנצי"ב שם ש"היא טעות הדפוס, וצריך לומר: הלובש לבן בלי תכלת"; אבל בתכלת לברא אין מצווה כלל. אך כבר העירו בעלי ילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם מהד' פרנקל שגרסתנו מקוימת בכל כתבי היד והדפוסים, ואין אפוא מקום להגהה¹¹⁰. על כן הוסיפו שם שעל-פי ההנחה האמורה בהבנת הרמב"ם יהיה עלינו להעמיד את

108. ראה למשל האחרונים שצוינו בספר המפתח שברמב"ם מהד' פרנקל על דברים אלה של הכסף משנה.

109. ובניגוד לפירוש רש"י למשנה (מנחות לח ע"א, ד"ה התכלת): "ואי עבד ארבעתן תכלת או ארבעתן לבן יצא". וכבר העמיד ר"ד הכוכבי את שתי השיטות זו מול זו (ספר מצוה, עשה ט, מהד' ר"מ הרש"ל עמ' ט): "אם אין לו תכלת עושה לבן לבדו, ואם עשה לבן ותכלת ונפסק הלבן ונשאר התכלת לבדו כשר, כן דעת הר"ם [=הרמב"ם]; ויש מי שאמר שאם אין לו לבן עושה כלו תכלת. והראשון נתאמת לנו".

110. אך מעניין הדבר שרבנו בחיי, כד הקמח (לעיל הע' 71), כתב: "הלובש טלית שיש בה לבן לבדו, או לבן ותכלת ביחד, הרי זה קיים מצוה אחת". הדברים מיוסדים על דברי הרמב"ם - אך הללו מתוקנים בדרך שהציע הנצי"ב. מכל מקום ברי שאין בכך כדי להוכיח על גרסת הרמב"ם שעמדה לפניו, אלא לכל היותר על עיבודו של רבנו בחיי את דבריו.

דבריו כאן דווקא במקרה שהיה לבן בטלית זו, אלא שנפסקו חוטיו ונותרה התכלת: דווקא במקרה זה אכן מקיים מצווה, אך אם מעיקרא אין לבן אין מקום לתכלת. אלא שבדין כי הדברים אינם מתיישבים יפה בלשון הרמב"ם: ממנו עולה שכדרך שהלובש טלית שיש בה מתחילתה לבן בלבד קיים מצווה, הוא הדין איפכא. כיצד נבין אפוא את שיטת הרמב"ם? מדוע נמנע מלומר שהקביעה כי הלבן אינו מעכב את התכלת משמעה שהמצווה מתקיימת בחוטי תכלת בלבד, כדרך שזו משמעה של הקביעה ההפוכה?

להבנת הדברים יש לשאול: כלום קיימת לדעת הרמב"ם מצווה כלשהי באשר לצבעם של חוטי הלבן? כך כתב הרמב"ם בראש הל' ציצית:

וזה הענף הוא הנקרא לבן, מפני שאין אנו מצוין לצבעו¹¹¹.

מדברים אלה עולה שאין לתורה עניין בצבעם של שאר חוטי הציצית – לא נקבע אלא לצבוע תכלת את החוט הכורך, ושאר החוטים יהיה צבעם אשר יהא. הגדרת הלבן לדעת הרמב"ם אינה אפוא שיהא שונה בצבעו מן התכלת, אלא שאין משמעות לצבעו. נמצא מעתה שאף התכלת כשרה לשמש כצבעם של שאר החוטים, ואף בה מתקיימת מצנת הלבן¹¹²! מעתה כבר נתיישבו דברי הרמב"ם, שנמנע מלומר כי הלובש טלית שיש בה תכלת בלבד קיים את מצנת התכלת אף שהלבן חסר – שהרי במקרה זה גם מצנת הלבן נתקיימה, באמצעות חוטי התכלת של הענף!

ברם, הגדרה זו למצווה – חוט תכלת הכורך שלושה חוטים נוספים, שאין לנו עניין בצבעם – נתקלת בדברי הרמב"ם בהל' ציצית ב, ח (הבאים בעקבות סוגיית מנחות מא, ב):

טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונים, עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה, אם ירוקה ירוקין ואם אדומה אדומין. היתה כולה תכלת, עושה לבן שלה משאר צבעונים, חוץ מן השחור, מפני שהוא נראה כתכלת. וכורך על הכל חוט אחד תכלת, כדרך שעושה בשאר ציציות שאינן צבועין.

111. בעל כסף משנה, שם ב, ח, פירש שאין אנו מצוין לצבועו תכלת, אבל יש לצבועו בצבע הטלית (כדלהלן בפנים). אך אילו לכך נתכוון כאן הרמב"ם, נמצא העיקר חסר מן הספר, וראה להלן בסמוך. וראה גם ר' אברהם בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ד', מהד' דנה עמ' 273: "והואיל ואין מחויבים לצבוע חוטים אלה, נקראים בשימוש החכמים 'חוטי לבן' – והוא לא הביא כלל את ההלכה של צביעת הלבן בצבע הטלית.

112. וראה חידושי רי"ז הלוי למנחות לח ע"ב, שהעלה את האפשרות כי לדעת הרמב"ם יוצא בתכלת ידי לבן, ונשאר בצ"ע, אך לא הביא לעניין זה את הנתונים שהובאו כאן. עצם הסברא כבר הועלתה בידי בעל שפת אמת המובא בהערה הבאה, אך בלא זיקה לרמב"ם.

הרי נאמר כאן שאין עושים את חוטי הלבן בצבע שחור מפני דמיונו לתכלת, ואם כן ודאי אין עושים אותם מתכלת¹¹³. נמצא שציצית חייבת להיעשות דווקא משני מיני צבע שונים, חוט הכורך הצבוע תכלת מחד גיסא, ושאר החוטים בכל צבע אחר¹¹⁴; והדברים סותרים לכאורה את האמור לעיל, שלדעת הרמב"ם גם בחוטי תכלת יוצאים ידי מצות הלבן.

ברם, דומה כי ההלכה הראשונה שקבע כאן הרמב"ם, שיש לצבוע את חוטי הלבן דווקא בצבעה של הטלית¹¹⁵, אינה לדעתו מן התורה, שהרי בטלית שכולה תכלת דין זה אינו מתקיים. אין כאן כנראה לדעתו אלא הלכה מדרבנן, כפי שכתבו גם בעלי התוספות (למנחות שם, ד"ה אין)¹¹⁶.

מעתה, הואיל ובעיקר דין הלבן לא כתב הרמב"ם שעליו להיעשות שלא מן התכלת, ולא הביא הרמב"ם איסור זה אלא בטלית שכולה תכלת, וזאת כהמשך להלכה מדרבנן האומרת שבטליתות צבועות יש לצבוע בצבען גם את חוטי הלבן, הרי משתמע שאף כאן אין זה דין תורה כלל. אלא כדרך שמדרבנן יש לצבוע את חוטי הלבן בצבע הטלית, כך מדרבנן אסרו לצבוע את הלבן בתכלת, כדי לייחד את התכלת ולהבהיר את שתי ההלכות הנבדלות שבציצית, הענף והחוט הכורך¹¹⁷. אבל מעיקר דין תורה הענף נקרא לבן – לא מפני שעליו להיות בצבע שונה מן התכלת – אלא "מפני שאין אנו מצווין לצבעו", כדברי הרמב"ם דלעיל, בקבעו את עיקר המצווה. ואמנם, כבר קבע בעל פרי חדש בספרו מים חיים על הרמב"ם כאן, שהאיסור האמור

113. בעל שפת אמת למנחות לח ע"ב (ד"ה טלית) הציע שהברייתא שם מא ע"ב, שביסוד דברי הרמב"ם כאן, לא אסרה כלל להשתמש בתכלת לשם חוטי הלבן בטלית שכולה תכלת, ולא אסרה אלא קלא אילן (מפני החשש שיעשו בו לאחר מכן שימוש כתכלת), ולעולם מותר ליתן ארבעה חוטי תכלת בטלית שכולה תכלת, וכך פירש את דברי רבא שם לח ע"ב (וראה המיוחס לרשב"א שכבר הציע כן והאריך בזה, אך הסיק שלא כשפת אמת). אך נראה שלרמב"ם קשה לייחס שיטה זו, כי אילו לכך נתכוון, היה לו לומר: עושה לבן שלה משאר צבעונים, חוץ מן השחור מפני שהוא דומה לתכלת ואינו תכלת (או בלשון כיו"ב). בלא התיבות המודגשות, משמע שהתכלת בוודאי אינה כשרה לכך, אלא שאף השחור נאסר, מפני דמיונו לתכלת.

114. כדברי רש"י לשם, ד"ה כל וד"ה מביא.

115. ר"י בי רב, המובא (מחידושו על הטור) בכסף משנה לשם, סבור שהרמב"ם לא חייב צביעת הלבן בצבע הטלית, אלא רק התיר זאת (וראה גם רנ"א רבינוביץ, יד פשוטה, על אתר); אך כבר הראה הכסף משנה שם שהדברים אינם מתיישבים כראוי בלשון הרמב"ם.

116. כך כתבו התוספות בתירוצם הראשון; בתירוצם השני נקטו כרבים מן הראשונים שאינם מקבלים כלל את החובה להתאים את צבע הציצית לצבע הטלית; וראה למשל טור אורח חיים, סי' ט, ובית יוסף על אתר.

117. ואם מדובר בצבע דומה לתכלת – גם בשל החשש שיעשו בו שימוש כתכלת, ראה לעיל הע'

כאן אינו אלא לכתחילה, אבל בדיעבד גם השחור כשר¹¹⁸, ואנו נוסיף: וכך גם התכלת עצמה.

נמצינו למדים שמעיקר הדין סבור הרמב"ם שגם התכלת כשרה לשמש כלבן, ובמצות ציצית נקבעה חובת ענף מצבע כלשהו וחובת חוט תכלת הכורכו; אבל מדרבנן אין לצבוע את חוטי הלבן בתכלת.

כל זאת לשיטת הרמב"ם, שהתכלת והלבן חלוקים זה מזה - לא רק בצבעם - אלא בעיקר עניינם, שהלבן הוא הענף, והתכלת הוא הכורך; לפיכך גם כשחוטי הלבן צבועים תכלת, עיקר ההבחנה בינה ללבן מתקיימת - לא בצבע, אלא בתפקוד. אבל לשיטת שאר ראשונים הרי אין ייחודה שלתכלת בכריכה, שכן זו נעשית אף בחוטי הלבן; ואין הפרש בין הלבן לתכלת - שהוא חוט שלם מתכלת שנוסף לשלושת חוטי הלבן, או אף שני חוטי תכלת שיש להוסיף לשני חוטי הלבן - אלא בצבעם. לשיטתם זו נראה שאין התכלת יכולה להיחשב כלבן לא רק מדרבנן, אלא מעיקר דינא דאורייתא¹¹⁹. שכיוון שאין הברל תפקודי בין התכלת ללבן, הרי אם אף התכלת תוכשר ללבן, בטלה כל ההבחנה ביניהם. וכדברי בעל ערוגת הבושם (עמ' 216):

אין מצות מין כנף אלא מין שיני, ולא בתכלת, וטעמא דכתיב "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", משמע שיש ציצית בלא פתיל תכלת, והוא כנף מין שיני.

7. שיטת הראב"ד וסיעתו ושאלת הכרעת ההלכה למעשה

כבר נתבאר (לעיל 2, 4) כי שיטת הראב"ד וסיעתו מפורשת במדרשי ההלכה¹²⁰, ואף בתלמוד אין כל אמירה השוללתה. כי אמנם ממדרש התלמוד "גדילים ארבעה" יש לשמוע שהכתוב "גדילים" כולל אף את התכלת, כשיטת ספרי זוטא (לעיל 1) ובית הלל (לעיל 2), אך אין הכרח להסיק מכאן את מסקנת התוספות וסיעתם, שהכללה זו מלמדת כי עניינם של שני המינים שווה; אפשר ואפשר שה"גדילים" כוללים שני מינים נבדלים בעניינם - שלושה חוטי לבן וחוט אחד של תכלת - כמפורש במדרשי

118. וראה להלן סוף הערה הבאה.

119. וכך הוא למשל לשונו של ר"מ המאירי, בית הבחירה ליבמות ד ע"ב: "כל הצבעים פוטרין במצות לבן, חוץ מן התכלת" - משמע שלא רק שאסור להטילו כלבן מדרבנן, אלא שאינו פוטר את מצוותו מן התורה. וראה עוד בעל העיטור, הל' ציצית (עד ע"ד): "אם רמינן בה תכלת שהיא מינה ליכא ב' מינין, ורחמנא אמר 'וראיתם אותו', ובחד מינא ליכא ראייה כולי האי". בעל בן ידיד על הרמב"ם שם (שלוניקי תקס"ו) ביקש לייחס שיטה זו לרמב"ם, אך לדרכנו זו דווקא שיטת החולקים עליו.

120. הריא"ז (לעיל הע' 78) אכן הכריע כשיטה זו, ומתוך מחלוקת על סבו הרי"ד (לעיל הע' 74) - מכוון הספרי. אף הגר"א, שבפירושו 'יהל אור' לזוה"ק, פנחס, רכה ע"ב (מהדורא בתרא) כתב "שכן עיקר" "כרעת הראב"ד", הוסיף: "וכן הוא בספרי שלנו". וראה להלן הע' 126.

ההלכה. וודאי שפשוטו של מקרא ("ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם... ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת") נוטה יותר להבנה המבחינה מהותית בין השניים. אך אפשר גם שהראב"ד וסיעתו לא ראו להכריע כמדרשו של הבבלי, שהרי הוא מנוגד לשיטת בית שמאי (לעיל 2), שכמותם הוכרע בענייננו, ועל כן אף הספרי לדברים (לעיל 1) הילך בשיטתם.

ואמנם, לא מצינו אמורא שקבע כמדרש הבבלי להדיא¹²¹, ואפשר שיש להכריע דווקא כמדרשי ההלכה, ואין "גדילים" אלא הלכן בלבד - ועליו יש עוד להוסיף חוט תכלת יחיד. הרמב"ם, מכל מקום, המורה לשיטת הראב"ד וסיעתו בעיקר יסודה (שהתכלת והלבן עניינים נבדלים הם), אכן השמיט מכל וכל את דרשת "גדילים ארבעה"¹²².

כיצד יש אפוא להכריע למעשה במחלוקת משולשת זו? אלה הנהגים להכריע במחלוקות הלכתיות על-פי הקבלה, נוטים להכריע כרמב"ם, שכן עיקר המקורות הקבליים מהלכים בשיטתו¹²³. אך לסוברים שההלכה מוכרעת מתוך מקורותיה שלה¹²⁴, הרי עובדה היא שבין גדולי האחרונים יש לא מעט שנקטו כשיטת רש"י וסיעתו¹²⁵. אך ספק אם יש לראות בכך הכרעה משלהם במחלוקת, שכן לא דנו בצדדיה והוכיחו כהכרעתם, אלא נסתפקו בהעתקת האמור בטור (אורח חיים, סי' יא), שהילך בשיטה הרווחת. ואף דברי הטור עצמם קשה לראותם כהכרעה, שהרי בזמנו הדברים כבר לא היו מעשיים מזה זמן רב, ונסתפק בהעתקת השיטה הרווחת, שהיא גם שיטת אביו הרא"ש. ואמנם, יש בין גדולי האחרונים שכתבו כראב"ד וסיעתו¹²⁶,

121. ראה לעיל הע' 49.

122. וראה לעיל הע' 21 ולהלן הע' 129.

123. כך כתב כבר אדמו"ר מראדזין (לעיל הע' 4). וראה עוד, לדוגמה, ובהטעמת הצד העקרוני של הכרעה במחלוקת הפוסקים על-פי הקבלה, אצל ר"ש טייטלבוים, לעיל הע' 4.

124. ברוח דבריו הידועים של בעל חת"ם סופר: "אני אומר, כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע" (שו"ת חת"ם סופר, אורח חיים, סי' נא). לגישתו האמביוולנטית של בעל חת"ם סופר ליחס הקבלה להלכה ראה מ' כהנא, מהנודע ביהודה לחת"ם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, ירושלים תשע"ו, עמ' 234-241.

125. ראה, לדוגמה, טורי זהב לשלחן ערוך, אורח חיים, סי' ט ס"ק ג; שלחן ערוך הרב בעל התניא, אורח חיים, סי' יא סע' א; משנה ברורה, סי' ט ס"ק ז. הלבוש, סי' יא סע' ד, הביא שתי דעות ולא הכריע, וכן ערוך השלחן, סי' ט סע' ב.

126. ראה למשל, ר' וידאל צרפתי (איש המאה ה"ט"ז למניינם, אב"ד פאס, בעל 'דרך הקודש' על הספרא), צוף דבש (אמשטרדם תע"ח), סוף פרשת שלח (והובא בידי הרב חיד"א, חומת אנך, [פיסא תקס"ג], סוף פרשת שלח), שלאחר שהביא את שלוש הדעות כתב: "והנכון - סברת הראב"ד ז"ל"; בכתבי הגר"א השונים עולות התבטאויות שונות באשר למחלוקת שלפנינו, וראה ר"א טבגר, "דעת הגר"א במספר חוטי התכלת בציצית", ישורון, ז (תש"ס), עמ' רנה-

והואיל ואין זו שיטת הרוב, נראה שבהכרעה זו יש אמירה משמעותית יותר, בפרט שחלקם אכן הזכירו את השיטות המנוגדות, והעדיפו את זו של הראב"ד.

נמצינו למדים שאין בידינו בסוגיא זו לא מסורת פסיקה ובוודאי לא מסורת מעשית, ואין ללמוד אלא המקורות שלפניו. ומבחינה זו דרך המלך היא ודאי שיטת הראב"ד וסיעתו: שיטת רש"י וסיעתו מנוגדת לאמור בהדיא בעיקר מדרשי ההלכה, ואף שמן הספרי זוטא משמע שהלבן יתר על חוט אחד, הרי שם לא נתפרש מניין חוטי הלבן והתכלת, ובעיקר שיטתו - ש"גדילים" כוללים את התכלת - הרי הוא מהלך בשיטת בית הלל, שכבר הוכרעה ההלכה בענייננו כנגדם. ואילו לשיטת הרמב"ם לא מצינו מקור תלמודי מבורר, ויניי - המבטא את המקובל בארץ ישראל שבסוף ימי התלמוד - ודאי מנוגד לה. וכבר כתב אדמו"ר מראדזין¹²⁷ שאפשר ואפשר כי השיטות השונות חוזרות לימים שהתכלת נהגה בהם, והיו בדבר כבר אז שיטות שונות¹²⁸; אך הרוצה לקיים כיום את המצווה אין לו להכריע אלא על-פי מקורות חז"ל שלפניו, וכאן הדרך הסלולה היא כאמור דרכו של הראב"ד.

אלא שעדיין יש לטוען לומר שראוי להחמיר בספק דאורייתא זה כשיטת רש"י וסיעתו, ולהטיל שני חוטי תכלת, ובכך לצאת ידי הכול. ונראה שלשיטת הרמב"ם (כפי שנתבארה לעיל 6), שאף התכלת יכולה להוציא ידי לבן מדאורייתא, אפשר שהיה מקום לעשות כן: בשני חוטי התכלת ייצא ידי תכלת לרש"י, ואילו לרמב"ם ייצא במחצית האחד ידי תכלת, ובאחד וחצי הנותרים - ידי לבן. ועדיין יהא צורך לדון בדבר, שהרי מדרבנן גם הרמב"ם מודה שאין לנקוט תכלת לשם לבן. אבל

רנט; לדעתו, הכרעתו של הגר"א כראב"ד (לעיל הע' 120) משקפת את דעתו האחרונה. ויש להוסיף לדבריו מקור נוסף מפתבים בשם הגר"א - אמרי נועם על ברכות ט ע"ב, לתוספות ד"ה אלא (ורשה תרנ"ט), שם כתוב על שיטת התוספות: "והפוסקים חולקים על זה", ועיין שם. וראה עוד ר"ד פארדו, לעיל הע' 93. השווה מהרש"א למנחות מג ע"ב ולחולין פט ע"א: אף הוא הזכיר בתוך דבריו "חוט יחיד של תכלת", אך לא הביא את המחלוקת שבזה.

127. פתיל תכלת (לעיל הע' 4), נד ע"א-ע"ב.

128. ר"י קאפח בפירושו לרמב"ם, ציצית א, ז, ירושלם תשמ"ה, עמ' תלד, כתב: "וכבר הוכח מהציציות של חיילי בר כוכבא שנמצאו במדבר יהודה שהם עשויים כשיטת רבנו דרק חצי החוט צבוע תכלת". אך איני יודע על מה מיוסדים דבריו: במערת האיגרות נמצאו כידוע גיזות צמר צבועות בקלא אילן הקשורות לחוטי פשתן - אך לא דווח על סימן לשיטת הרמב"ם דווקא. ראה י' ידין, הממצאים מימי בר כוכבא במערת האיגרות, ירושלם תשכ"ג, עמ' 190-192, 289-292. במאמרו - אף הוא משנת תשמ"ה - על תשובות הרמב"ם לחכמי לונגיל (לעיל הע' 18), עמ' רלח, הזכיר ר"י קאפח את "עדותם של רואי ציציות אנשי מצדה שכולם מעירים שרק חוט אחד היה תכלת ולא שניים". לפי זה, לא בחיילי בר כוכבא מדובר, אלא בקנאי מצדה, ואף אין כאן עדות לשיטת הרמב"ם, אלא לשיטת הראב"ד; אך גם ל"עדות" זו לא מצינו כל סמך.

לשיטת רש"י וראב"ד וסיעתם, שאין בין תכלת ללבן אלא צבעם, נראה (כאמור לעיל שם) שמן התורה אין לצאת ידי לבן באמצעות תכלת. נמצא שהמטיל שני חוטי תכלת יוצא ידי התכלת לשיטת רש"י וסיעתו, אבל מפסיד מצות הלבן לשיטת ראב"ד וסיעתו¹²⁹; ואילו המטיל חוט אחד של תכלת יוצא ידי לבן לכל השיטות (שהרי קיימא לן שהתכלת אינה מעכבת את הלבן), אך מפסיד את מצות התכלת לשיטת רש"י וסיעתו. והואיל והדברים מאוזנים, חזרנו לעדיפותה היסודית של שיטת הראב"ד וסיעתו: בשלושת חוטי הלבן יוצאים ידי הלבן לכולי עלמא, ובחוט התכלת האחד אין יוצאים אמנם ידי תכלת לשיטת רש"י, אך הן לשיטת הרמב"ם והן לשיטת הראב"ד יוצאים בו אף ידי התכלת.

ב. כריכות, חוליות וקשרים ודרך החלוקה בין הלבן לתכלת

כפי שכבר נזכר (לעיל 6), הציצית מורכבת משני חלקים: תחילה גדיל כרוך, וממנו יוצא הענף – החוטים הפזורים. כריכות הגדיל מצטרפות לכלל 'חוליות', ו'אפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה" (רב, מנחות לט, א). מספרן המינימלי של הכריכות המרכיבות חוליה נקבע בידי רבי לשלושה (ברייתא שם, וראה להלן), ונמצא שהגדיל בכלול חייב לכלול לפחות שלוש כריכות¹³⁰. ואילו באשר לקשרים, מן התלמוד

129. כך על כל פנים לשיטת הספרי לדברים בעקבות בית שמאי, ש'גדילים' הם הלבן, ואין 'גדיל' פחות משלושה חוטים. אמנם, ר"ח מבריסק (בחידושו על הש"ס, סי' שמ, והובא בידי בנו רי"ז הלוי בחידושו למנחות לח ע"ב) ביאר כי לדעת הרמב"ם ישנן במניין חוטי הציצית שתי הלכות: מדין 'גדילים ארבעה' צריכים להיות בציצית ארבעה חוטים – לשם הגדרתה כגדיל, אבל מצד מצות הציצית אין למספר החוטים מניין מן התורה (כדברי הרמב"ם בראש הל' ציצית). לפי הבחנה זו אפשר היה לומר שאמנם מצווה היא שחוטי הציצית ייצבעו בשני צבעים שונים, וחוט אחד טעון תכלת, אבל מעולם לא נקבע לצבע השני מספר חוטים מן התורה. ולפי זה, בשני חוטים לבן ושני חוטים תכלת יוצא ידי ארבעה חוטים המתחייבים מעצם הגדרת הציצית, ולצורך ההלכה שעל החוטים להיצבע בשני צבעים שונים די גם בשני חוטי לבן. ברם, קשה למצוא בדברי הרמב"ם יסוד להבחנתו של ר"ח מבריסק: כבר נתבאר שהרמב"ם לא הביא כלל את המדרש 'גדילים ארבעה' (וכבר הציעו אחרונים דרכים שונות בביאור היסוד לדחיית המדרש בידי הרמב"ם; ראה, לדוגמה, ר"י עטלינגר, ערוך לנר ליבמות ה ע"ב), והוא ודאי לא ראה בו אפוא דין תורה; אין אפוא מקור שממנו יכולות להיבנות שתי ההלכות האמורות. ובלא הפיצול האמור הרי לפנינו מצות לבן הטעונה – לשיטת הראב"ד וסיעתו – שלושה חוטים, ובשני חוטי תכלת ושני חוטי לבן זו לא נתקיימה.

130. לדעת הרמב"ם, ציצית א, ב, "אין למניין הכריכות... שיעור מן התורה". בעל כסף משנה העתיק דברים אלה בלא שכתב עליהם דבר, וכדרכו שכבר עמד עליה בעל חת"ם סופר, ראה למשל חידושו לשבת כו ע"א: "וידוע שזה היה דרכו בקודש בכ"מ ובכ"י, כל היכא דלא

המזכיר "קשר עליון" (מנחות שם) יש לשמוע שיש גם קשר תחתון, אך מעבר לזה לא נתפרש דבר¹³¹. גאונים נחלקו במניין הקשרים¹³², אך המסורת שנתפשטה היא לקשור חמישה קשרים¹³³. מסורת שמקורה מאוחר יותר, ואף היא כבר נתרווחה, קובעת שבין

- ידע מראה מקומו ציין עליו והניח פנוי, אולי עוד ימצא מקומו אי"ה ויוסיף עליו, ולבסוף כשלא מצא מקומו נשאר מקומו פנוי". והנה, שם ז-ח אף הרמב"ם כתב: "שלוש כריכות הן הנקראין חוליה... ואם לא כרך אלא חוליה אחת כשרה", אך לפי דבריו האמורים בהל' ב, משמע שהפסול בפחות מחוליה אחת אינו אלא מדרבנן.
131. תוספות למנחות לט ע"א, ד"ה לא: "לא מצינו שום סמך בהש"ס מפורש מה' קשרים". אמנם, הדבר מפורש בתנחומא, קורח, יב (ובכמדבר רבה יח, כא), כהסבר למימרה שציצית שקולה כנגד כל המצוות (מנחות מג ע"ב): 'ציצית' בגימטריא ת"ר, וכשנוספים על כך ח' חוטים וה' קשרים הגעת לתרי"ג; אך על כל המאמר שהדברים משולכים בתוכו (העוסק בגימטריאות למיניהן), כבר העיר ר"ע מפאנו, מגיה דפוס מנטובה שכ"ג שלתנחומא: "לא נמצא בילמדנו כתובי יד, והנה ראינו שאיננו מהמחבר ז"ל"; ועל כך הוסיף בוכר במהדורותו לתנחומא שם, הע' קטז: "ובאמת לא נמצא בכ"י ה' של אקספארד". וכבר העיר הרמב"ן על גימטריית 'ציצית' כתר"ג: "ואיני יודע אם אגדה היא" (השגות לספר המצוות שלרמב"ם, שורש א). ובלא לידע כל זאת כבר שיער כן אדמו"ר מראדזין (לעיל הע' 4), נט ע"א: "נראה שהוא הוספה מאיזה מן הגאונים", ולזיקתה של פסקה זו למדרשו של ר' משה הדרשן ראה ח' מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלם תש"ע, עמ' 175. על הוספות מאוחרות בתנחומא ראה עוד לעיל הע' 2, וראה מ' ברגמן, ספרות תנחומא-ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותה, ניו ג'רזי 2003, עמ' 186.
132. רב נחשון גאון קבע ארבעה קשרים (תשובות הגאונים החדשות מהד' עמנואל, סי' קצט וראה שם סי' קצו הע' 50), וראה שם הע' 67 שכך מובא גם בתשובות הגאונים חמדה גנוזה, סוף סי' צא, ובתשובות הגאונים מהד' אסף, ירושלם תרפ"ט, סי' קסו). ואילו רב שרירא כתב: "ומנין הקשירות אין להן אצלנו דבר ידוע" (תרגום עברי של תשובה ערבית, שתחילתה נדפסה בידי ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלם תש"ב, עמ' 131, והמשכה מובא בשם "תשובה לגאון" בספר האשכול, מהד' אלבק, א, עמ' 221).
133. חמישה קשרים נזכרו - נוסף על ההוספה לתנחומא דלעיל הע' 131 - בתרגום המיוחס ליונתן לבמדבר טו, לח (שעריכתו האחרונה אינה קודמת למאה השמינית, ראה לעיל הע' 63), וכן בתשובות רב נטרונאי, מהד' ברודי סי' ד (מקור הדברים שם בהשגת הראב"ד לרמב"ם, הל' ציצית א, ז, וקשה להכריע מה לקוח מדברי רב נטרונאי ומה הוסיף עליהם הראב"ד; מכל מקום אף בתשובתו כתב הראב"ד: "הגאונים פירשום וסדרום על חמשה קשרים" וראב"ד: תשובות ופסקים, מהד' ר"י קאפח סי' קכ, מתוך תמים דעים, סי' לט); ואף בהלכות קצובות, הל' ציצית, א (מהד' מרגליות עמ' 152). מקורו של חיבור זה אינו בבלי (איטליה, ביזנץ או צפון אפריקה - ראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ירושלם תשנ"ט², עמ' 265). בעל האשכול (מהד' אלבק, א, עמ' 204) מביא הלכה זו של הלכות קצובות בשם "רב יהודאי בפסקות דיליה", וכעין זה בעיטור, הל' ציצית (מהד' רמ"י סט ע"א) - כדרכם של ראשונים, שייחסו חיבור זה לרב יהודאי, וראה דנציג שם, עמ' 391 הע'

קשרים אלה כרוכות ארבע חוליות¹³⁴; ולבסוף אף נקבע בשלחן ערוך כי החוליה הראשונה תהא בת שבע כריכות, ומספר זה עולה מחוליה לחוליה עד 13 כריכות בחוליה האחרונה¹³⁵.

ברם, מקובל כיום לומר שמנהגנו זה אינו אלא על רקע היעדר התכלת, אבל משנתגלתה זו יש לשנות את מנייני החוליות, הכריכות והקשרים¹³⁶. אך הואיל והכול מודים שכל הנושא אינו אלא למצווה, כי מעיקר הדין די כאמור בחוליה אחת בת שלוש כריכות, דומה שלפחות לפי שעה ראוי להפחית ככל האפשר את הבדלי המנהגים בין מטילי התכלת לאלה שעדיין נמנעים הימנה; וראויה אפוא אף סוגיא זו לעיון שיברר לאן הדברים נוטים.

למדנו במנחות לט ע"א:

וכמה שיעור חוליא? תניא, רבי אומר: כדי שיכרוך וישנה וישלש¹³⁷.
 תאנא: הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על י"ג;
 הפוחת לא יפחות משבע - כנגד שבעה רקיעים,
 והמוסיף לא יוסיף על י"ג - כנגד שבעה רקיעים וששה אווירין שביניהם.

לכאורה, סתירה לפנינו: האם דרושות שלוש כריכות, כרבי, או שמה משבע עד י"ג, ככרייתא? שתי שיטות הוצעו כבר בידי גאונים לפתרון הדברים: רב עמרם גאון ביאר כי מספרי שבע וי"ג מכוונים למספר החוליות, ואילו מספר שלוש שקבע רבי עניינו

1. חמישה קשרים מובאים כמנהג גם אצל רבנו חננאל (מעשה ציצית לרבנו חננאל, מהד' ר"א טבגר, בתוך כליל תכלת [לעיל הע' 2], עמ' שז-שח, ומובא בספר האשכול שם, עמ' 205), ואילו אצל בן זמנו ומקומו, רב נסים גאון, הדבר מובא כדוגמה לידיעת הכול את המסורת (הקדמה לספר המפתח, מהד' מצגר עמ' ח), ומשמע שבימיו הדבר ברור וידוע לכול. אף על פי כן, הרמב"ם לא הביא זאת, וראה גם תשובתו, מהד' בלאו סי' קלח. הטור, אורח חיים, סי' יא, בעקבות הרווח בראשונים, הביא את חמשת הקשרים בכלל תיאור עשיית הציצית, וכתב: "ועוד יש מנהגות אחרות בעשייתו, וכאשר כתבתי כן הוא עיקר"; ואילו בשלחן ערוך, שם ד, כבר מובאים חמישה קשרים כדבר מוסכם.

134. רא"ש, הל' ציצית, סי' טו; נימוקי יוסף לרי"ף הל' ציצית, דפוס וילנא יג ע"א; טור ושלחן ערוך, אורח חיים, סי' יא, יד.

135. שלחן ערוך שם.

136. ראה, לדוגמה בעלמא, ר"י זילבר, "סדר הכריכה והקשרים בתכלת על-פי פסקי שלחן ערוך הרב בעל התניא", והיה לכם לציצית, ט (תשע"ה), עמ' לג: "לא הסתפק בה אדם מעולם, להציע שנמשיך לעשות את הקשרים והכריכות כמו בלבן". אבל באמת אדמו"ר מראדזין, מחדש התכלת, דווקא סבור שאין צורך לשנות בעניינים אלה, ראה להלן ליד הע' 149.

137. תיבה זו נשמטה בכ"י וטיקן 120; בשאר העדים איתא.

במספר הכריכות בכל חוליה¹³⁸; וזוהי שיטת רוב הראשונים, החל מרש"י על אתר. אך יש שפירשו כי מספר החוליות לא נקבע כל עיקר, והן מספר שלוש והן מספרי שבע וי"ג עניינם במספר הכריכות¹³⁹; ואף על פי כן אין כאן סתירה - כך כתב הראב"ד בעקבי רב נטרונאי (קודמו של רב עמרם בראשות ישיבת סורא) - לפי ששלוש הכריכות שהזכיר רבי מכוונות רק לחוטי התכלת שבחוליה: שבע הכריכות המרכיבות את החוליה המינימלית נכרכות בחוט לבן תחילה, ולאחר מכן בתכלת ולבן לסירוגין, ונמצאו שלושה חוטי תכלת בחוליה בת שבע כריכות¹⁴⁰.

ברם, יש להודות כי שני הפתרונות הללו לסתירה בין המספרים שנקבעו בסוגיא מאולצים למדי. שהרי, מחד גיסא, מיד לאחר הבאת דברי רבי כי שיעור חוליה הוא שלוש כריכות, מובאת הברייתא על "הפוחת לא יפחות משבע" וכו' - בלא כל רמז שכאן עוברים אנו מנושא הכריכות לנושא אחר - מספר החוליות. מכאן נראה אפוא כשיטה השנייה, שמדובר בנושא אחד - מספר הכריכות, שבו דיבר רבי להדיא, וממילא בו אף דנה הברייתא הרצופה. אך מאידך גיסא, הטענה שמספר שלוש שנקב רבי עניינו בחוטי התכלת בלבד, אין לה רמז בלשונו של רבי, שלא קבע אלא את מספר הכריכות היוצר חוליה - בלא כל אזכור של התכלת. כיצד תתיישב אפוא סתירת הסוגיא?

פתרון שלישי הציע אפוא בעל נימוקי יוסף להל' ציצית (דפוס וילנא, יב ע"ב-יג ע"א). אף הוא סבור (כשיטת מיעוט הראשונים, אך כפשט הסוגיא) שמנייני ז' עד י"ג אינם עניין למספר החוליות, אלא למספר הכריכות; אך את ההבחנה בין שלוש לשבע הסביר בעל נימוקי יוסף בלא האוקימתא המעמידה שלוש לתכלת דווקא. שהרי יש להבחין בין גדרו של המונח 'חוליה' לבין המצווה לכתחילה שנקבעה למספר הכריכות. רבי עסק בהגדרת חוליה - זו טעונה מינימום של שלוש כריכות, שבלעדיהן אין כאן חוליה. אבל הברייתא דנה במצווה שבדבר, ולא בגדר המושג: מבחינת המצווה שבדבר, הפוחת לא יפחות משבע כריכות, והמוסיף לא יוסיף על י"ג, בשל הרמז למספר הרקיעים והאווירים שביניהם¹⁴¹. נמצא שחוליה אחת בת שלוש כריכות הוא

138. ראה תשובת רב עמרם גאון, גאוניקה (לעיל הע' 2), והובאה באשכול, הל' ציצית, מהד' אלבק, א, עמ' 205.

139. מלכר רב נטרונאי והראב"ד שצוינו בהע' 132, ראה תוספות למנחות שם, ד"ה לא, בשם יש מפרשים (אף בעל יראים והשלם, סי' תא), הביא זאת בשם יש מפרשים, אך העדיף את השיטה הראשונה); ר' שמואל ירונדי, אהל מועד, שער תפילין מזוהה וציצית, דרך ג נתיב ג (ירושלם תרמ"ו, קיג ע"א); נימוקי יוסף דלהלן בפנים; ספר הנזיר, הל' ציצית, ירושלם תשנ"ד, עמ' קצ.

140. ראה לעיל הע' 133.

141. ניסוח זה של ההבחנה הוא שלי; בעל נימוקי יוסף מבחין בין החובה מדאורייתא, שאינה אלא שלוש כריכות, לבין המצווה לכתחילה מדרבנן - משבע כריכות ועד י"ג. הניסוח

אמנם המינימום, אך לאו דווקא מתכלת; ואילו למצווה יש ליתן בכל חוליה משבע ועד י"ג כריכות, ומספרן שלחוליות לא נקבע כלל. נראה שראיה של ממש לביאור שלישי זה יש למצוא במקום הנוסף שמעלה את עניין שבעה הרקיעים, ר"ה לב ע"א:

תניא, אין פוחתין מעשרה מלכיות, מעשרה זכרונות, מעשרה שופרות, ואם אמר שבע מכולן יצא, כנגד שבעה רקיעים. ר' יוחנן בן נורי אמר: הפוחת לא יפחות משבע, ואם אמר שלש מכולן יצא, כנגד תורה נביאים וכתובים.

אף כאן המספר שבע הוא כנגד שבעה רקיעים (ומכאן שאף בענייננו אין המספר כרוך בהכרח בצבע התכלת)¹⁴², אך בעיקר - כאן ברור שכל המספרים דנים באותו עניין עצמו. לשון "הפוחת לא יפחות" (או "אין פוחתין" בדברי תנא קמא) אינו אפוא אלא למצווה, אבל אם הסתפק בשלש (או בשבע לתנא קמא) יצא ידי חובתו. אף בענייננו יש אפוא לפרש כן, ונמצא שהברייתא קבעה כי אף שהמספר המינימלי של כריכות לשם העמדת חוליה הוא שלוש, הנה למצווה יש לכרוך בין שבע כריכות לי"ג. אף לפי הצעה זו לא נקבעו אפוא בסוגיא מספר החוליות, אלא מספר הכריכות - אלא שלשיטה זו גם מספר חוטי התכלת שבכריכה לא נקבע כאן כל עיקר. וכאמור, כך נראה מפשוטה שלסוגיא.

ונראה כי שיטה זו מסתייעת אף מעצם בחינת המושגים: כריכות חייבות להתקיים בציצית, כדי שיתקיים בה 'גדיל' - אך מניין שכריכות הגדיל צריכות להתחלק לחוליות חוליות? לכאורה חלוקה למספר חוליות אינה אלא תולדה מעשיית קשרים שונים למניעת התרופפותן של הכריכות ועמידתן בדרך של נוי; וקשרים אלה יוצרים ממילא את החלוקה לחוליות. אך להלכה של חוליות לכאורה לא מצינו מקור. גם מבחינה זו נוח יותר לפרש שהסוגיא עוסקת במספר הכריכות, שהן עניין הלכתי, ויש בו על כן מקום לקביעות של מצווה; אבל מספר החוליות אינו עניין ביסודו להלכה.¹⁴³

שבפנים בא בשל שיטת הרמב"ם (ציצית א, ב), שמן התורה אין מניין לכריכות (ראה לעיל הע' 130). אך לענייננו אין משמעות להבדל זה בין הניסוחים.

142. שלא כשיטה המובאת להלן ליד הערה הבאה. ואמנם, הרעיון של "כנגד שבעה רקיעים" מוצע במקורות בתר תלמודיים כהסבר למספרי שבע מגוונים - אף הם בלא זיקה לתכלת. ראה: משנת ר' אליעזר, פרשה יב, מהד' ענלאו עמ' 225; בראשית רבתי, א, א, מהד' אלבק עמ' 1; סוף פרק ראיות יחזקאל, מהד' ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלם תשט"ו, עמ' קלד; סדר רב עמרם גאון, סדר קריאת שמע וברכותיה, מהד' גולדשמידט עמ' יב ("כך שמענו מרבתינו"); ועוד.

143. כנגד תפיסה זו עומדת לכאורה סוגיית ב"ב עד ע"א, שם אמרו חכמים לרבה בר בר חנה על ציציות של מתי מדבר שביקש ליטול: "למאי הלכתא עבדת הכי, למידע אי כבית שמאי אי

מעשה יש לברר מהו היחס בין מנהגנו בתקופת היעדר התכלת - ארבע חוליות בלבד - לקביעות הסוגיא? לפי המחלוקת דלעיל בידינו שני פירושים לרקע מנהגנו: לפי השיטה הראשונה, שאמנם נצרכות בעצם שבע חוליות, הרי כבר הציעו ראשונים שמספר זה נקבע דווקא מכוח התכלת; שהרי שבעת הרקיעים שנאמרו כטעמו של מספר זה עניינם בתכלת הדומה לרקיע. והואיל ולא הייתה בידינו תכלת, לא היינו זקוקים למספר זה¹⁴⁴. לפי זה, משעה שחזרה התכלת ונתגלתה, יש לנו לשוב למספרי החוליות שנקבעו בתלמוד, והדבר עשוי להשפיע אף על מספר הקשרים¹⁴⁵. אבל לפי השיטה השנייה, שמספר החוליות לא נקבע כלל אף כאשר נהגה התכלת, הרי מנהגנו בארבע חוליות ובחמישה קשרים אינו תלוי בהיעדר התכלת, ואינו צריך אפוא להשתנות עם גילוייה.

לכאורה היה עלינו לנקוט להלכה את שיטת הרוב, השיטה הראשונה, ולשנות כיום את מספר החוליות. ברם, מנהגנו אינו כולל רק את מספר החוליות, אלא נקבעו בו כאמור גם מספר הכריכות, משבע עד י"ג. מהו הרקע למנהג זה? הסבר פשוט לדבר הציע בעל בית יוסף (לטור אורה חיים, סי' יא):

ונ"ל שטעמם [=של הנוהגים כמנהגנו] לפי שהם סוברים דהא דתניא 'לא יפחות משבע ולא יוסיף על י"ג' - אכריכות שבין קשר לקשר קאי... ומשום הכי

כבית הלל - איבעי לך למימני חוטיין ולמימני חוליות", ומשמע שיש עניין במספר החוליות. אלא שהדברים שם בלאו הכי צריכים עיון, שהרי לא נחלקו בית שמאי ובית הלל אלא במניין החוטים ולא במניין החוליות, ובמניין החוליות לא מצינו כלל מחלוקת. נראה אפוא שאין הכוונה למספר החוליות, אלא למספר האצבעות של אורך הענף או הגדיל המורכב מחוליות (וראה תוספות למנחות מא ע"ב, ד"ה בית [השני]), שגם בו - נוסף למניין החוטים - אכן נחלקו בית שמאי ובית הלל, כמובא לעיל 2: שלוש אצבעות או ארבע. והשווה גרסת כ"י המבורג 165 שם (כתב יד ספרדי משובח מן המאה הי"ב), שהיא גם גרסת הרמב"ן בחיבורו תורת האדם (כתבי רמב"ן מהד' רח"ד שעוועל, ב, ירושלם תשכ"ג, עמ' צט; לקרבה הגדולה בין גרסתיו של רמב"ן לאלה של כ"י המבורג, שנכתב בעירו גירונה זמן לא רב קודם לו, ראה ש"י פרידמן, תלמוד ערוך - פרק השוכר את האומנין: הנוסח, ירושלם תשנ"ז, עמ' 49): "מכדי הנך חוטיין וחלייתא [בהבאת רמב"ן נוסף: אתת למידע] אי כבית שמאי אי כבית הלל - הוה מיבעי לך למימנינהו".

144. ראה, לדוגמה, ספר האשכול, הל' ציצית, מהד' אלבק, א, עמ' 204; תוספות למנחות לט ע"א, ד"ה לא. השווה תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו סי' קלח, בדעת הגאונים ורבנו חננאל, וספר העיטור, הל' ציצית, מהד' רמ"י סח ע"ב-ע"ג.

145. וראה להלן הע' 148.

מתחילין בז', דהפוחת לא יפחות מז', ועולים והולכים משום דמעלין בקדש, וגומרים ב"ג, שהוא תכלית העלייה שאין מוסיפים עליהם¹⁴⁶.

לפי זה נמצא שייסודו של מנהגנו נעוץ דווקא בשיטת המיעוט, זו שתואמת לפשוטה שלסוגיא, כי מספרי ז' עד י"ג עניינם בכריכות, ולא בחוליות¹⁴⁷. ולפי שיטה זו הרי גילוי התכלת אינו מעלה ואינו מוריד לעניין מספר החוליות.

האם יש דרך חלופית להסביר את ייסוד מנהגנו? לכאורה היה מקום לומר שמנהגנו אינו מבטא דווקא אימוץ של השיטה האמורה, אלא רק חשש לה, או רצון לצאת ידי חובה אף לפיה: כי לעולם מודים אף מייסדי מנהגנו שהלכה כשיטת הרוב, ומנייני ז' עד י"ג על החוליות נאמרו, אלא שלא הקפדנו על ז' חוליות מפני שאין למספר זה משמעות בהיעדר התכלת (כשיטה ראשונה); ואף על פי כן מקפידים אנו על ז' כריכות - מחשש לשיטה השנייה או מן הרצון להדר כמותה. אלא שאם כן תעלה כאן סתירה פנימית: השיטה השנייה אמנם קבעה שהמספרים נאמרו על הכריכות, אבל כדרך שאיננו מתחשבים במספרים אלה לפי השיטה הראשונה, מפני שאין להם משמעות בהיעדר התכלת, כך מאותו הטעם לא היה לנו להקפיד בהם בכריכות! עלינו אפוא לומר שמנהגנו מבטא את התפיסה שגם בהיעדר התכלת יש למספרים אלה משמעות, בין מעיקר הדין (לפי שעניין שבעה רקיעים אינו כרוך כלל בתכלת דווקא, כמוכח מסוגיית ראש השנה דלעיל), ובין כזכר לתכלת - אך אם כן, מדוע לא נקפיד על ז' חוליות כשיטה הראשונה, שיטת הרוב? על כורחנו, צדק אפוא בעל בית יוסף: מנהגנו מיוסד דווקא על השיטה השנייה, ומייסדיו סברו ככל הנראה שמנייני ז' וי"ג על הכריכות נאמרו, ולא על החוליות - כפשוטה שלסוגיא¹⁴⁸.

146. רמ"א, דרכי משה לטור שם, ס"ק ד, כתב תחילה הסבר אחר, לפי השיטה הראשונה: אף שמנייני שבע וי"ג עניינם בחוליות ולא בכריכות, מכל מקום במספרי הכריכות הנהוגים בידינו עושים אנו זכר למספרי החוליות שהיו נהוגים בזמן התכלת. והוא ודאי הסבר מאולץ, שהרי אילו באנו לעשות לתכלת זכר, מה מנע בעדנו לעשות את החוליות עצמן במספרים המקוריים? אכן, רמ"א עצמו ממשיך שם ומסיק בהסברו של הבית יוסף.

147. ואם תאמר שמנהגנו יוצא גם ידי השיטה הראשונה, שכן בל"ט כריכות הנהוגות יש י"ג חוליות, שכל אחת בת ג' כריכות - הרי אף עם גילוי התכלת כך הוא הדבר; הבעיה אינה קיימת אלא מתוך הסברה שכדי לקיים מספר מובחן של חוליות יש לחצוץ בין חוליה לחוליה בדרך כלשהי - וחציצה זו מתקיימת במנהגנו באשר לארבע חוליות ולא יותר.

148. אפשר שאימוץ שיטת המיעוט נבע אף מן הרצון לקיים חמישה קשרים דווקא, שהרי הללו נשענים על מסורת קדומה, לפחות מימי הגאונים (ראה לעיל הע' 131, 133); והואיל ולצורך קיום מספר חוליות חייבת להיות הבחנה ביניהן, והבחנה באמצעות החלפת לבן בתכלת לא הייתה אפשרית בהיעדר התכלת, העדיפות הייתה לשיטה שאינה מצריכה למעלה מארבע חוליות, שכן הללו אינן טעונות למעלה מחמישה קשרים. לפי זה היה אפשר לומר כי משעה שהתכלת חזרה ונתגלתה, ראוי לחוש לשיטת שבע חוליות, שכן ניתן לחצוץ ביניהן

נמצינו למדים מעתה כי גם עם גילוי התכלת אין צורך לפי מנהגנו להוסיף על ארבע החוליות וחמשת הקשרים הנהוגים. ולא עוד אלא שנראה כי אין עלינו לחשוש גם לתוצאה שהעלו הראב"ד וסיעתו לפי פירושם בסוגיא, שיש לכלול בכל אחת מן החוליות שלושה חוטי תכלת, לקיים את דברי רבי. שהרי מחד גיסא כבר נתבאר כי פשוטה שלסוגיא הוא כשיטת בעל נימוקי יוסף, שמספר שלושה אינו מתייחס לתכלת, אלא למספר הכריכות המינימלי היוצר חוליה; ומאידך גיסא, נראה שעלינו לשלב כאן שיקול נוסף ועיקרי, כדלהלן.

שיטת הקובעים שלושה חוטי תכלת בחוליה בת שבע כריכות אינה אלא לפי הסבורים שהכריכה אינה עניינה של התכלת דווקא: חוטי הציצית טעונים כריכה, וכבר הובאה (לעיל 6) קביעת התלמוד ש"מתחיל בלבן ומסיים בלבן" - אך בכריכות שבתווך אין לתכלת כל עדיפות על הלבן, ואפשר אף להפך, כדברי הראב"ד בתמיהתו על הרמב"ם: "והלבן שהוא מין כנף, וממנו מתחיל ובו מסיים - ובכריכותיו ממעט?!" (השגות להל' ציצית א, ז). מכל מקום ברי שהחלוקה בין התכלת ללבן בכריכות, בין בכריכות לבן ותכלת לסירוגין, ובין - כשיטה חלופית - בחוליות לבן ותכלת לסירוגין, אינה מעיקר דין תורה; אין כאן אלא עדיפויות שלכתחילה, הנובעות ככל הנראה מנוי הציצית או מן הצורך להבחין בין החוליות, ואלה הרי מעיקר הדין די להן בחוליה אחת. ברם, שיטת רב שמואל בן חפני והרמב"ם וסיעתם (כדלעיל 4, 6) היא שעיקר מצוותו של התכלת מדאורייתא הוא תפקידו לשמש החוט הכורך את הלבן, ועל כן אף שמתחיל ומסיים בלבן, על כל הכריכות שבתווך להיות מתכלת דווקא. ויש להטעים כי הגדרה זו אינה מוגבלת לרמב"ם דווקא, שהסיק הימנה כי רק מחצית חוט נצבעת תכלת: אף רב שמואל בן חפני כתב כן, הגם שמשמע מדבריו כי חוט התכלת שלם, ולהדיא כתב כן בעל הערוך (מסתבר - על פי ר"ח)¹⁴⁹:

יש ששה חוטיין של צמר לבן ושני חוטיין של צמר הצבועין בתכלת, ואחד מאותן שניים הוא שכורך על השבעה.

הרי שאף כי חוט התכלת שלם, מכל מקום הוא דווקא החוט הכורך, וכאמור לשיטת הרמב"ם זהו דינו מדאורייתא. אמנם, כבר קבע הרמב"ם עצמו שאין מניין הכריכות מן התורה (ציצית א, ב), אך אפילו נסיק שלשיטתו די בכריכה אחת ויחידה, אין הדבר נוגע לענייננו: אם כרך כריכה אחת בלבד יצא ידי המצווה מן התורה, שהרי כריכה זו מתכלת היא לשיטת הרמב"ם, ונמצאת התכלת היא הכורכת, כמצוותה לדעת הרמב"ם מדאורייתא; אך הואיל וכורכים אנו למצווה כריכות הרבה (ל"ט למנהגנו),

באמצעות חילוף צבען של החוליות, ולהמשיך לקיים חמישה קשרים. אלא שכנגד זה עומדת שיטת הרמב"ם וסיעתו, שמדאורייתא חוט התכלת הוא הכורך, ראה להלן.

149. ראה לעיל הע' 76.

אם לא נכרוך את רובן בתכלת, נמצא שלא התכלת היא הכורכת, והרי זה שלא כמצוותה מן התורה.

מעשה נראה שעדיף לכרוך כשיטת הרמב"ם, כדי לצאת ידי המצווה כצורתה מדאורייתא לשיטתו, אף שלא מתקיימת דרך הכריכה לסירוגין שנקטו שאר ראשונים, שהרי אינה לדעתם מן התורה. ויש לציין לבסוף כי מנימוקיו שלו הכריע כן אף אדמו"ר מראדזין, בשני העניינים: הן באשר למספר הקשרים והחוליות, והן באשר לחלוקת הכריכות בין הלבן לתכלת¹⁵⁰. ונסיים בדבריו, ששימשו לנו מורה דרך: "אנו לעצמנו, מאחר שבדיני התכלת לא שייך בזה קביעת הלכה מבעלי השלחן ערוך, כיון שהתכלת לא היה נוהג בישראל... על כן גם יד עניים אנן יכילנא למינקט בשיפולי גלימא וכו' מאחר שבעניויתין נראה לנו דריהטא דסוגיא [הכין] אזלא"¹⁵¹.

150. פתיל תכלת (לעיל הע' 4), פרט שביעי, נח ע"א-נט ע"ב.

151. ראה לעיל הע' 4.